

અં જ સિ

(ગ્રંથકાવ્ય)

કૃષ્ણા. ૯. શ્લોક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

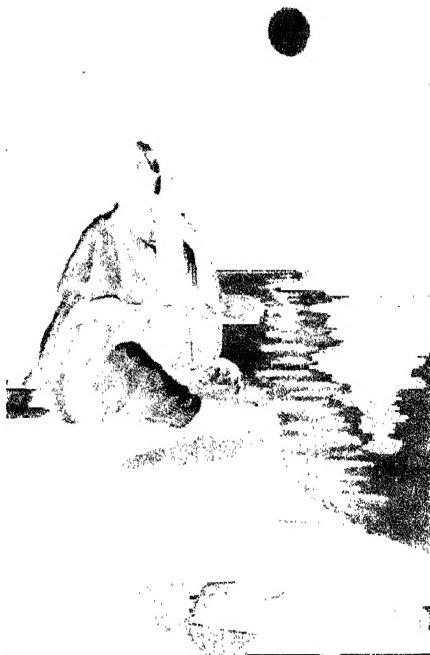
[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૦૮-૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સંસ્કૃતિ

વિષય

અંજલિ

કુદરતઅંકે કરે વિહાર:

મૃથે મરજન-તારતાર:

(પાનું, ૧૦૬)

અં જ સિ

કર્તા

કેશવ હ. શેઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૩૦૬૨

Printed & Published

BY

Keshav H. Sheth

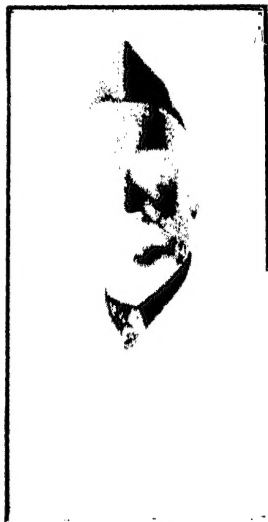
Ratilal S. Kothari

Proprietors:

Khadayata Mudran Kala Mandir

Raipur, Ahmedabad

અંજલિ

શ્રી ૦ આત્માદેવી દેવી
શ્રી ૦ આત્માદેવી દેવી

અર્પણપાત્રિકા

સ્વદેશહિતચિંતક,

શ્રીમાન્ બાલુભાઈ ત્રિભુવનદાસ દેસાઈ

બી. એ ; એલ.એલ. બી. હાઇકોર્ટ વકીલ,

મુંબઈ

મુરખબીશ્રી,

વિ. આપના યશસ્વી જીવનનાં ઉજ્જવલ સ્મરણોને
મારા આ પ્રિય પુસ્તક સાથે સંયુક્ત કરતાં મને આનંદ
થાય છે :

ધારાના હિમાયતી તરીકેના ધીકતા ધંધાએ આપને
મુંબઈનિવાસી તરીકે મશહૂર કીધા છતાં મૂળ વતન—મહેમદા-
વાદના સાર્વજનિક હિતને હૈંડે ધરાવી, ત્યાંની લાયઝેરી,
વેરાઈમાતાની ધર્મશાળા તથા રાષ્ટ્રીયશાળાને અંગે લગભગ
પાંચેકહજાર રૂપિયા જેવી મંગીન સખાવત કરીને આપે
વતન પ્રત્યેનું બહાલ સક્રિય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે,

પ્રખર કર્તવ્યદક્ષ તરીકે સરજતાપૂર્વક જાહેરજીવનમાં
અંખલાવવા સાથે આપણી ખડાયતાચાતિના હિતમાં પોતાનું
હિત ઇચ્છી, મુંબઈની ‘ખડાયતાસમાજ’ના અધ્યક્ષ તરીકે
તેમજ રૂપિયા અઢેક હજારની સખાવત કરી કેળવણીમંડળ
તથા ઇશ્ટદેવસમિતિના પેટન તરીકે ચાતિની આપે અનુકરણીય
સેવા બજાવી છે,

સમાજસેવાના નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યદેશથી પ્રેરાઈને, મુંબઈની વિશાળ વસ્તી સમક્ષ એ પ્રશસ્ત બાંધનારે મતિમંત કરી બતાવી અને એ રીતે પ્રજાનાં આદ્ય અને ચિત્ત જીતી, છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં પ્રજાનિયુક્ત મહત્વ તરીકેની ભેઠક આપ શેખારા રથા છો-એટલું જ નહિ પણ સમાજ-ઉપયોગી વિવિધ મંસ્થાઓ-જેવી કે મુંબઈની ચંદારામજી ગર્હસંગ્રહાલય, નડી-આદની માર્ગનિક હોરિપટલ, અમદાવાદનું રાજીવગાંધી વનિતાવિશ્રામ વગેરેમાં આપના દિલાવર દિલવડે ઉદાર સંજાવતો થયેલી છે,

—અને તે સર્વ ઉપરાંત આ અર્પણપત્રિકાના આરંભમાં નોંધેલા મંબોધન પ્રમાણે સામ્ય સ્વદેશહિતચિંતક તરીકે મુંબઈની સ્વરાજ્યપાર્ટીના ઉપાધ્યક્ષ, લેજરવેલિય કાઉન્સિલના પ્રજાનિયુક્ત સભ્ય, મદ્રાસના ‘સ્વરાજ્ય’ પત્રના સહાયક અને ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ના અક્ષિસદાતા તરીકે આપે ઉપયોગી સેવા અને દશૈક હજાર રૂપિયા જેટલી મંત્રીના સહાય આપેલી છે,

આ અને એવાં જ અન્ય સુમધુર મંસ્મરણાવડે આપની જ્વલંત કારકીર્દીના નમ્ર હૃદયમાં પડેલા નિમંણ પ્રતિબિંબથી પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત પુસ્તક આપશ્રીને સ્નેહ ને સહાયપૂર્વક સમર્પણ કરતો—

કૃપાકાંક્ષી
કેશવ હ. શેઠ

વસ્તુનિર્દેશ

અસ્કાર

૧

અક્ષરજ્ઞાન મુદ્દલેય ન મળે; પણ માતૃશ્રીનો કંઠ કેળવાયશે, ને જૂનું કાવ્યસાહિત્ય કંઠસ્થ પૂજ્ઞન !

“ રાત રહે પાછલી ખટ્ ધડી જ્યાહરે, ” ત્યારે તે ઉઠે, અને નરસિંહ-મીરાંનાં પ્રભાતિયાં કે પદ ગાય.

તે જમાનામાં આજની ‘ ફ્લૉરમિલ’નાં જંદ ફંદ વળગેલા નહિ, ને કુટુંબ બહોળું, એટલે અઠવાડિયે ત્રણેકવાર અન્નરથને ફેરવવાનો હોય જ.

માતૃશ્રી દળવા એસે તે સાથે જ, આપણા પ્રાચીન કવિઓનાં “ ખંડકાવ્યો ”ની રમઝટ જામે.

અધ-અધમણુ આટાથી થાળું જલકાય, ફરતી ધંટી અટકે, મળસ્કાની મીડી-ગુલાબી નિદ્રામાં મધુર લાગતો એનો સંગીતસૂર સંકેલાય અને તે સાથે જ, માતૃશ્રીએ ગાવા માંડેલાં “ કડવાં ” કે “ મીઠાં ”ના “ ઉથલા ” કે “ વલણ ” વળતાં હોય !

સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો ભલે હસે, પણ હકીકત તદ્દન સાચી છે, કે સંગીત શી વસ્તુ છે, તે આજના સિતાર-દિલરૂપાએ નહિ, પણ મઠકાલનાં ધંટીગીતોએ સમજાવ્યું ને તેનાં વ્યસન પણ તેણે જ વળગાડ્યાં-એમ કહેવામાં નથી શરમાતો કે નથી સંકેચાતો.

બાળજીવન એટલે ફૂલજીવન. દેવોય એ જીવનના પૂજારી છે. મોટપણે જાણ્યું, કે બાલ્યાવસ્થા નિર્દોષ હતી; તેમાં રસિકતા હતી,

પ્રકૃષ્ટતા હતી, નરી સરળતા હતી : એ બાલ્યકાળ વીત્યો ને વહન ફૂટાયાં. તે સાથે, પડેલાં કેટલાંક સંસ્કારખીજ કરમાયાં ; તેને મારક પોષણ સિવાય કેટલાંક કહોવાઇ ગયાં; સંજોગોની પ્રતિકૂળતાએ કેટલાંક કચળી પણ ગયાં : પરંતુ અગમ્ય રીતે સળગત જડે ઠરેલું સંગીત-કાવ્યતું વિરલ સંસ્કારખીજ કાળક્રમે અંકુરિત થયું ને કવિતા સરળતી મધ-પણ ત્યારે તો જીવનસંગ્રામ-struggle of life-મંડાઇ ચૂક્યો હતો !^૧

અને એવો ક્યો પુરુષાર્થી હશે જેને જીવનસંગ્રામ વચ્ચે નહિ મૂઝવું પડયું હોય ? કોઈને કમી તો કોઈને જાસ્તી.

સંવત ૧૯૭૨ થી એવા સંગ્રામના સેનાની તરીકે, સંસાર-મંદિરમાં નામ નોંધાયું. એ વાતને એક દાયકું વીત્યું. દરમિયાન સં. ૧૯૭૫માં સ્વદેશગીતાવલિ, સ્નેહસંગીત અને પ્રાર્થનાનાં પદ ; તથા સં. ૧૯૭૮માં રાસ : એમ ચાર કાવ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. તે પાંચેક વર્ષના ગાળા પછીની જે પચાસેક કવિતાઓનો સંગ્રહ, તે આ ‘ અંજલિ. ’

સાંકળિયામાં પાડેલા ખંડ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રેયકાવ્યો જિન્ન-જિન્ન ભાગમાં વહેંચાયલાં છે. તેનું એક અંગ તે સ્વદેશગીતો.

---

૧ તાજાં જ થાઉં છું, કે મુરખી મટુલાઇ, સુમસિદ્ધ ‘ સાહિત્ય ’ માસિકના એ વિદ્વાન તંત્રીએ આ નગ્નસત્ય જણ્યું શી રીતે ? તા. ૩ : ૧૧ : ‘૨૩ નો તે સમણીય પ્રસંગ વિસ્મૃત નથી થયો. ત્યારે તેએ ઉમરેક વિદ્યાર્થી સંમેલનની ખીજ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા. તેમણે વાચેલા મનનીય ભાષણમાં ઇશારો કરેલો કે ‘ આપણા બાઈ કેશવલાલ રોકની કવિતા પણ ‘ જીવનકલહ ’ વચ્ચે લખાઇ છે. ’ [‘ સાહિત્ય, ’ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૩; પાનું ૮૨૨]

સ્વદેશગીતો

૨

દેશી અને વિદેશીની કલમે, આપણા દેશના સાચા-ગુડા જે ઇતિહાસ રચાયલા, તે વર્ષોપર વંચાયલા. એ વંચાયા ત્યારે, કાષ્ઠ મિતર છૂપાયલો અગ્નિ સતેજ થાય, તેમ આંતર-હુતાશન, હૃદયની નૈસર્ગિક લાગણી પ્રમાણે, પ્રજ્વલિત થએલો ; ને ‘જીવનસંગ્રામ’ના વિષમ સંજોગોના પ્રખળ તોફાને પાછો એમ જ સમી ગએલો. પછી “ગાંધીયુગ” એકો ને પાછો તે યુગના વાયુએ પ્રશાંત અગ્નિને સતેજ કર્યો.

સ્વદેશગીતોના સર્જનની ભૂમિકા તો ઇતિહાસે જ તૈયાર કરી આપેલી અને તેને અનુકૂળ વાતાવરણ ‘ગાંધીયુગ’થી ઉત્પન્ન થયું. અગ્નિ સાથે ખેલ ખેલવા જેવા એ અદ્ભુત સંજોગો વચ્ચે, રચાયલાં સ્વદેશગીતોમાં, Poetry of Inspiration નું તત્ત્વ છે કે નહિ, ને હોય તો કેટલે અંશે, તે તો કાવ્યપરીક્ષકોની કસોટી જે કહે તે ખરું; સ્વદેશગીતો કેવા સંજોગોમાં રચાયાં હતાં, એ જ મેં તો જણાવ્યું.

અધીન મત એવો છે, કે હૃદય રડી ઉઠે, જેમાં આકર્ષાય કે તન્મય થાય; એવા કોઈ મંબીર પ્રસંગે, ખરેખર ન પડે તેમ, તે પ્રસંગનું વિરલ, વિશિષ્ટ તત્ત્વ અંતરમાં અમરસ્થાન લઈ લે છે— સમયરંગપરથી લાઘવું એ તત્ત્વ પ્રતિક્ષણે પલટાતી ક્ષિતિજ સુરખી જેવું ચંચળ નથી હોતું. કાળક્રમે એ તત્ત્વખીજનો, વસ્તુસ્વરૂપે ફળુગો પુટે છે ને અંતરના આલેખનની પ્રત્યક્ષ પ્રતિકૃતિ દષ્ટિગોચર થાય છે: સ્વદેશગીતો રચાયાં, તે વેળાનો નમ્ર અનુભવ આ પ્રકારનો છે.

*આવી પરિસ્થિતિમાં રચાયલાં વીરકાવ્યોનો હૃદયેષ્ઠ ઇતિહાસમાંથી જોઈએ તેટલો જડે છે. રોપર્ટ ઓન્સનું દષ્ટાંત લ્યો. એ મશહૂર કવિ, મૂસળધાર વરસતા વર્ષાદિની ઝડીઓ ઝીંકતો, કાળીઅન્ધારી મેઘલી

રાતે, તેના એક સુદૃઢ સાથે, થોડેશ્વાર થઇ નિર્જન વનવાટ વટાવતો હતો ને આંખોને આંજી નાખતી વીજળીઓના કડેડાટો થતા હતા, ત્યારે તેણે Scots who has [Scots Who Have] નામનું કાવ્ય રચેલું, જે વીરરસપ્રધાન કાવ્યોમાંનું એક પ્રખ્યાત ગીત ગણાય છે.

રૂઝે ૬ લિસે, (Rouget de Lisle) ફ્રાન્સનું પ્રજાપ્રિય ગીત “માર્સેયેઝ” પણ આવા જ સંજોગો વચ્ચે રચ્યું હતું ને ? ઇતિહાસમાં વંચાય છે, કે સ્ટ્રેસબર્ગના ઘેરા વખતે, ઓસ્ટ્રિયાની તોપોના ગગનભેદક પ્રચંડ અવાજો કાનના પડદાને વીધી નાખતા હતા, ત્યારે તેનાથી એ ગીત રચાયલું.

વધુ હવે એક જ દૃષ્ટાંત ફ્રાન્સિસ સ્કેટ કિ (Key)નું. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે વિશ્વહ મંડાયો અને અમેરિકન વાવટાને ફોર્ટ મેન હેન્ડ્રિના ખૂરજપર ચડાવવામાં આવતો હતો, તે વખતે એ નૌજવાન સમરસેનાનીને રાષ્ટ્રગીત રચવાની પ્રેરણા થએલી, જે ગીત “સ્ટાર સ્પેંગલ્ડ બાનર” નામનું હોઇ હવે શકવર્તી ગણાય છે.

દૂંકામાં, ભૂમિકા સ્વચ્છ અને ને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય, તો સ્વયંભૂ પ્રેરણાને, અવતરણ વાસ્તે અમૃતચોદ્રડિયાંની રાહ નથી જોવી પડતી. પ્રેરણાપર આવરણ છવાય ખરું ; પણ તે વેરાઇ જાય એટલે તેનો વેગ પાછો યથાસ્થિત થાય : પ્રેરણા કદિ ઉંઘતી જ નથી.^૨

---

૨ આ જ મુદ્દાના સહસ્યને શ્રી ૦ આનંદશંકરભાઈએ વધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે. અમદાવાદના ‘સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ’ના વાર્ષિક સંમેલનના અધ્યક્ષસ્થાનેથી તેઓશ્રીએ કહેલું, કે ‘જ્યારે અસહકારની રાજકીય ચળવળ ચાલી, ત્યારે એવો ભય હતો, કે એ હીલચાલ, ખીજ બધા હીલચાલોને દબાવી દેશે. સાહિત્ય, જે જીવનનું અંગ છે, તે પણ કેળવાશે નહિ; પણ એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી. સાહિત્ય યુદ્ધમાં ઉત્પન્ન

“અંબલિ” તો બીજો એક ખંડ ‘રાસ’ થી રાકાયલો છે. સંવત્ ૧૮૭૮માં ‘રાસ’ પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારે તેના ‘વસ્તુનિર્દેશ’માં જે એક સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો હતો, તે એ, કે “સૃષ્ટિ, ત્યાં સુન્દરી અને સુન્દરી ત્યાં સંગીત :” જ્યાં આ ત્રિપુટીનો મેળ એકસાથે મળેલો હોય ત્યાં જીવન અને સંસારસૃષ્ટિમાં જે રસિકતા અનુભવાય તે અનોખી જ છે અને બીજાં બધાં સંગીતની હરોળમાં, કેવળ ‘રાસ’ જ એવાં ગેયકાવ્યો છે, જે પ્રધાનસ્થાન ભોગવી શકે. સુન્દરીએના કેળનાયલા કંઠને જેટલી સરળતાથી રાસ જેવાં ગેય કાવ્યો સ્પર્શે છે, એવાં બીજાં ગીત નથી જ સ્પર્શતાં, એવો અધીન મત છે.

આપણે એ જૂનો વારસો કેટલો જૂનો છે, તેનું નિરાકરણ હજી કોઈ સાહિત્યસંશોધકે કર્યું નહયું નથી. કવિશ્રી નહાનાલાલ રાસનાં જન્મદાતા નરસિંહ-મીરાંને માને છે.^૩ પણ એ મંતવ્યેય કદાચ અધૂરું હશે. સ્વં રંજિતરામની અને હવે શ્રીમાન્ મેઘાણીની ખંતીલી ખોજદારા, દટાયલાં અનર્ગળ જે જીર્ણ લોકગીતોનું ગૂંજન ધરધરને આંગણે ગૂંજી રહ્યું છે, તેમાંનાં કેટલાંકપરથી તો આપણને

થાય કે શાંતિમાં? અલ્પમત, શાંતિના સમયમાં સાહિત્ય ફાલે-કુલે છે ખરું, પણ યુદ્ધના વખતમાં જ તેનું બીજરોપણ તો થાય છે. દ્રેન્ય રેવોલ્યુશનના સમયમાં એ પ્રમાણે બીજ નંખાયલું. મનુષ્યનો આત્મા અખંડ છે, અને તેના ચૈતન્યના ગમે તે ભાગને જો જાગૃત કરવામાં આવે, તો તેનો આખોય આત્મા જાગૃત થયા વિના રહેતો નથી. (ગુજરાતી થંઝા, તા. ૩: ૧: ૨૬)

૩ જુઓ રાસનો ઉપોદ્ધાત, પહેલું પાનું.

સહસા જ એવી અટકળ થાય છે, કે રાસનો વારસો નરસિંહ-મીરાંની
યે પહેલાં નો-અતિ પ્રાચીન કાળનો-હોવો જોઈએ.૪

રાસ- પગરખી, ડગરખા, ન્હોરતાં, માંડવડી, રાસડા એ સૌ,
બાપક અર્થે એક જ સંગીતજનનીનાં વિવિધ સંતાનો રૂપ, બૃહદ્
ગૂજરાતને મળેલા વારસા માટે આપણે અવશ્ય ગૌરવ ધરાવી શકીએ
ને કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રબાબુ કે ક્ષિતીશમોહન જેવાને તેની સાત્ત્વિક
અદ્ભુતતા થાય તો એવડો સંતોષ દાખવીને તે વધારે થવા દઈએ !
વધુ સંતોષની વાત તો એ છે, કે એ જૂનો વારસો વેડફાઈ
મથો નથી, પણ વ્યવસ્થિત રીતે વિકાસક્રમમાં મૂકાયેલો આપણે જોઈ

૪ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રાસના ઉપોદ્ધાતમાં, રતનાના મહિના, વલ્લભના
ગરખા, જેમલનાં, મીઠાનાં, અપિરાજનાં ઝીલણિયાં, રઘુનાથ ને થોભણનાં
ગીતો અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ગરખીઓ વગેરેનું સ્મરણ પ્રાચીન
રાસોને અંગે કરાવ્યું છે; તેમાં એક પંક્તિ ઉમેરું? આજથી ચારસોએક
વર્ષપર પુષ્ટિ સંપ્રદાય પ્રવર્તક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો;
તેઓશ્રીએ પણ **મગવાનપિ તા રાત્રો:** થી શરૂ થતાં ચરણયુક્ત ‘રાસ
પંચાધ્યાયી’ સંસ્કૃતમાં રચેલ છે, ને તેનું ગૂજરાતી ગેય ભાષાન્તર માંગ-
રણના એક શાસ્ત્રીએ કરેલું છે.

૫ ગરખી શબ્દના મૂળ અર્થ વિષે હાલમાં એવી ‘સંજ્ઞા’ પ્રસિદ્ધ
થઈ છે, કે “ગરખીમાં જંગલો રાગ અંતર્જાત રહે છે, તેથી એ રાગ
ગર્ભમાં, તેથી ગરખી-ગરખી !” અને ‘ગરખો,’ શબ્દ માટે શ્રી. નરસિંહરાવે
આજી અટકળ પ્રકટ કરી છે:—“કાણાં પાડેલો માટીનો ઘડો, અંદર દીવો,
એવી વસ્તુ વચમાં મૂકીને, તેની આસપાસ ઘેરાં જે ગીતો ગાય છે, તેને
ગરખા કહેવાય છે. પેલો માટીનો ઘડો, તે ગરખો. શબ્દનો પ્રથમ અર્થ
ગર્ભદીપ: માટે **ગર્ભો** ગરખો અને પછી લક્ષણાભ્યાપારથી, ગર્ભની
આસપાસ ફરીને ગવાતાં ગીત તે “ગરખા.” (કૌટુહિ)

શકીએ છીએ. જૂના રાસ જુઓ ; તેમાં પ્રાયઃ દેવ દેવીઓની ભક્તિ અને ભવસંસારના કડવા મીઠા ભાવો વણાયલા જણાશે. જૂના જમાનાને જુઓ; કવિ દસપતરામને ગરખીભટ્ટ કહીને એ જમાનો હસતો જણાશે, અને હવે ? હવે દેવ દેવીઓની ભક્તિ તથા ભવસંસારના કડવા-મીઠા ભાવો ઉપરાંત તેમાં ત્રીજું જે તત્ત્વ ભળ્યું છે તે સ્વદેશનું; અને “ ન્હાના ન્હાના રાસ ” પ્રસિદ્ધ થયે સોળ વર્ષ જેટલો ગાળો વહી ગયોઃ કવિ ન્હાનાલાલને તેમ તે પછીના રાસલેખકોને કોઈએ ગરખી ભટ્ટ કહ્યા હોય એમ સાંભળ્યું નથી. તેથી ઉલટું, સંસારવાડીની કુંજનિકુંજે આજની સુન્દરીઓ, રાસોત્સવની રમઝટ મચાવી રહી છે. બૃહદ્ ગૂજરાતના મન્દિરમન્દિરે રાસની રેલંછેલ થવા માંડી છે—ગૂજરાતણો રાસમાં રસમસ્ત બનવા માંડી

૬ ગરખી અને ગરખા વચ્ચે રહેલો અર્થકેર સમજ્યા સિવાય રાસ-રસિકો કોઈ કોઈવાર હસતું આવે એવી ભૂલો કરે છે. હોય રાસનો જ સંગ્રહ ને ચોપડીનું નામ વંચાય ગરખાવળી ! અંજલિમાં ‘ માયામૃગ ’ એ એક જ ગરખો છે; ખાખીના બધાય રાસ-ગરખીઓ છે.

૭ રાસનું અવલોકન કરતી વેળાએ, સ્ત્રીબોધના તંત્રી, શ્રીયુત કેશવ-પ્રસાદ દેસાઈએ, આ લખનારે અમદાવાદની છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે નજરે નિહાળેલો દેખાવ, ‘ સ્ત્રી બોધ ’ માં નીચેના શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે:—“ સંગીતનિપૂણ મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે આ ગરખીઓથી પ્રકુલ થઇ ગયા હતા, અને હજુએ તે ગરખીઓને તેઓ સાનંદ રમરે છે. થોડા સમય ઉપર એક ગૂજરાતી ભાઈ કલકત્તામાં કવિવરને મળ્યા હતા, તેમને મોંએ કવિશ્રીએ પાછા ગરખીઓ સંબંધી આનંદોદગાર કાઢ્યા હતા, અને કહ્યું હતું કે એ કન્યાઓને અહીં બોધાવીને તેમની ગરખીઓ સાંભળ્યા કરે ! ” (સ્ત્રી બોધ બુધ્ધિ; ૧૯૨૨)

છે. શરદ્પૂર્ણિમાનાં પગલાં મંડાતાં જ ચાર ચંદનીચોકના ચોકડે ચોકડે, રાસના રસકલ્લોલ નથી થતા શું ?

બેસતા આસો મહિને, થતા નવરાત્રિના આરંભથી નિજ મકાનને ચોકડે, સ્નેહી-સંબંધીઓને બંગલે ને અમદાવાદ-વડોદરાના શરદુ-ત્સવની હાજરી પ્રસંગે, ગવાયલા રાસની ઢબછબ ઉપરથી જે સ્વલ્પ વિચારો ઉદ્ભવેલા, તેમાંથી થોડાક અહીં ઉતારું તો તે અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય :

રંગબેરંગી સાડીઓની વચ્ચે હાર્મોનિયમ કાળમેંશ લાગ્યું છે. રાસની રમઝટ જામી હોય, ત્યાં હાર્મોનિયમ જોઈએ જ શું કરવા ? સુન્દરીઓના કોકિલ કંઠ આગળ હાર્મોનિયમ તો તદ્દન રોતી સુરતવાળા, ભેંકણું મૂકતા કોઈ કંકાસિયા બાળક જેવું જ લાગે. એકલી ગૂજરાતણીને જ રાસ તો ગાવા ધો. તેમની પછવાડે પછવાડે હાર્મોનિયમના તણાતા સૂરતું મ્હોં વેળાસર બન્ધ થાય તો વધારે સારું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલને આંગણે ગૂજરાત કળા પ્રદર્શન થયું, ત્યારે ગવાયલા રાસની લીલા અપૂર્વ અનુભવાઈ. દરેક સુન્દરીના એકએક કરકમળમાં ફૂલછલકાતી છાંય ને એકએક હાથની, ધંટડી સાથે તાલબદ્ધ તાળી ! આસપાસ ફુલ-લતાની કુંજઘટા ને તેની વચ્ચે વચ્ચે તમતમતા તારકગણુ જેવી દેદીપ્યમાન દીપમાળ ! આજ ઉજવાતા શરદુત્સવોમાં આ સુધટિત કળાઘટના ઘટાવાતી રહે તો શ્રવણેન્દ્રિય સાથે રસભોગ્યનોને પણ કેવો આનન્દ મળે ?

એક તાલમાં એક તાળી કે ત્રણ તાળીની ઝીલવાળા રાસ ગવાતા તો ઘણાએ દીઠા હશે ; મામડાંની ગૂજરાતણી વળી એક તાલમાં બધાં તાળીઓય લે છે ; કાઠીઆવાડ પ્રદેશમાં તો રાસ ગવાતી વેળાએ ધીમું ધીમું ઢોલક પણ વાગતું હોય છે ; કેટલીકવાર

તેમાં મંજરાની ખંજરીશા પણ સરોદ પુરાય છે. તાલનું નિયમન એ ઢોલક ને મંજરા જ જાળવે. હાથ, ધગ, કમર, છાતી, ડોક, અને આંખોને એકસરખો વ્યાયામ મળતો હોય, તો આપણી નાજૂક ગૂંજરાતણીની ગરબીઓમાં નહિ, પણ કાઠીઆવાડી-ગૂંજરાતણીની. તેમના હાંચ, ટપ્પા, ગુડદા, રાસડા વગેરેના અનુભવીઓ, કાઠીઆવાડની ગૂંજરાતણીના સર્વાંગ અભિનયનો અનુભવ ભાગ્યે જ ભૂલે.

દરેક ગાનાર સુન્દરીએ કોરેલા ઘડાની અન્દર મૂકેલા દીવાવાળો ગરબો માથે મૂક્યો હોય, દરેકના માથાપરના ગરબાનો રંગ જુદો જુદો હોય ને એવી રીતે, સંયમનું પરોક્ષ શિક્ષણ આપતા જે રાસ ગવાય છે, તે પદ્ધતિ પણ પ્રથમનીય લાગ્યા સિવાય રહેતી નથી. કાણ નહિ માને કે કળા કરતાં આમાં વધારે સંયમ ને શોભા નથી લાગતી ?

દાંડિયા રાસ માટે વિશેષ ભાજે વેલણ વપરાતાં દીઠાં છે; પણ દરેક વેલણને ભાજે છેડે ઝીણી ઝીણી ધૂધરીઓ ખંધાયેલી હોય તો સુન્દરીના નુપૂરજંકાર સાથે ધૂધરિયોના જંકારનો એવડો તાલ ન પુરાય ?

ગાનારની સંખ્યા બહોળી હોય, કન્યાઓ હોય ને સુન્દરીઓ પણ હોય; અનેતી એક જ દાર થવાથી રસક્ષતિ થતી લાગે છે. તેને બદલે પડેલા મોટા-પહેળા કુંડાળા વચ્ચે અન્દરના ભાગમાં કન્યાઓ અને બહાર સુન્દરીઓ, એમ જુદી જુદી દાર ગોઠવાય; સુન્દરીઓ જમણી બાજુ ફરતી હોય તો કન્યાઓ ડાબી બાજુ; એ રીતે ગવાતા રાસ વિશેષ આકર્ષક નિવડ્યા છે ને પછી રસક્ષતિનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

* * *

ગૂંજરાતણીનું, પરણેતરના પક્ષા જેવું, પણ ન ચળે એવું જે સ્ત્રી-ધન, તે રાસ. રાસ એટલે સ્નેહ-સૌન્દર્યની પવિત્ર લીલાનાં રસખેલન.

તેમાં 'શુ' નથી? નૈસર્ગિક વ્યાયામ છે, કળા છે, નૃત્ય છે, સંગીત છે—સાહિત્ય સંગીત ને કળાનું સામ્ય એકલા રાસમાં જ છે ને? કવિતાનો પવિત્ર રસાસ્વાદ અતુલ્યવો હોય, તો ગવાતા રાસને શ્રવણ કરવા તમારી શ્રવણેન્દ્રિયને સ્વચ્છ રાખો. શુદ્ધ સંસારમાં અમૃતવર્ષણ ઝીલવું હોય કે સમાજનો ઇતિહાસ આલેખવો હોય તો રાસસાહિત્યની સમૃદ્ધિ પ્રત્યે નિરપૂહ વૃત્તિથી નિહાળો ના. નવરાત્રિ ઉપરાંત લગ્ન, સીમંત કે વ્રતતહેવાર ને પુણ્યપર્વે સૃષ્ટિશોભન સુન્દરીઓને રાસમાં રસતરબોળ રાખવી હોય તો જેવા તે વાંચ્છે છે તેવા ને તેટલા રાસ, તેમને કંઠસ્થ થાય એવી સરળ શૈલીમાં, ઓ કવિહૃદયો! તમારી પ્રતિભાશક્તિને પૂરેપૂરી અપાવી નાખી, તેમને સર્જી આપો—શોધી આપો.

છન્દ વિરૂદ્ધ ગેયકાવ્યો

૩

અહીં, રીતે, સંગીત કે ગેયકાવ્યોનું મહત્ત્વ, વાતોમાં કે લેખોમાં પ્રદર્શિત કરતી વેળાએ, છન્દ વિરૂદ્ધ ગેયકાવ્યો વિષે હું જે મત ધરાવું છું, તે સમજવામાં ચોક્કસ પ્રસંગે કેટલાક સાક્ષર-મિત્રોની ગંભીર ગેરસમજ થઈ ગય છે.

“છન્દ રચના અધરી પડતી હશે તેથી જ હું ગેયકાવ્યોનો હિમાયતી થયો હોઈશ!” “ગેયકાવ્યો કરતાંય કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ‘હોલનશૈલી’ વાળાં કાવ્યોની રચના વધારે સહેલી, એટલે ‘રા. મોટાલાલ’ સામે હું ચર્ચામાં હિતરેલો!”

આ ભ્રમભૂલક માન્યતા સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી છેક વેગળી છે. છન્દરચના શક્તિસુલભ છે કે નહિ, એ વિષે મારાથી શી દલીલો દર્શાવાય? એવા કેટલાય છન્દો પ્રકટ થઈ ગયા, ને ‘અંજલિ’માં

યોગ્ય છે ; છન્દરચનાની સમગ્રતા વિશે, એ છન્દોપદ્ધ કાવ્યો જે સાક્ષી પૂરે તે ખરી.

‘ ડોલનશૈલી ’ જેમને સહેલી જણાઈ હોય, તેમને એનું જ્ઞાન જ નથી. એ વિષય અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી હાલ હું તેની ચર્ચામાં નહિ ઉતરું ; શકત એક જ પ્રશ્ન: જે એ શૈલી, માનવામાં આવે છે એટલી સરળ જ હોય, તો કવિશ્રીના લગભગ દરેક અનુકરણીઆ એ રચનામાં શાથી નિષ્પજ નિવડ્યા છે વાર ?

ખરી વાત તો એ છે, કે ડોલનશૈલીની મે જે હિમાયત કરી છે, તે લોકભોગ્ય સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ નહિ, પણ લોકોત્તર સાહિત્યની. આજ સંગીત અને ગેયકાવ્યોનું મહત્વ દર્શાવી રહ્યો છું, તે લોકોત્તર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નહિ. પણ લોકભોગ્ય સાહિત્યની.

લોકભોગ્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ હું એમ પણ કહું છું, કે કદાચ છન્દરચના અતિ સરળ હોય ને ગેય-કાવ્યો અધરાં હોય છતાંય ગેય-કાવ્યો રચવાને હું ટેવાઉં. એનો અર્થ એવો તો ન જ થાય, કે છન્દોપદ્ધ કાવ્યોની કિંમત હું ઓછી આંકું છું—તે સાથે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, કે છન્દોપદ્ધ કાવ્યો કરતાં, સામ્પ્રત સુન્દરીજીવનની કિંમત હું વધારે આંકું છું. ગૂઢ, દિવ્ય, ઉંડાં ઉંડાં ને ગહન આદર્શોથી ગૂંથાયેલી ભાવનાવાળાં કવિસાક્ષરોનાં છન્દોપદ્ધ કાવ્યોથી હાલનું સુન્દરીજીવન રસતૃપ્ત થાય એમ જે એ કવિસાક્ષરો માનતા હોય તો સવિનય તેમનાથી હું જુદો પડું છું. વર્તમાન સુન્દરીજીવનને જોઈતી સંસ્કૃતિ વરેલી નથી. તે જીવન શૂન્ય છે, પરાધીન છે, સંસાર-સમાજના રાક્ષસી રિવાજોની જીવતરસી બાળાથી દગાયલું છે ; એને બારતે શિક્ષણ-કેળવણીનાં દાર હજી તો અર્ધપુષ્પાં રહ્યાં છે. એ જીવનને રસિક રાખવા,

હિન્નત બનાવવા, આડકતરી રીતે ફળવવા અને શિક્ષિત સ્વામી
 સાથે આજની અશિક્ષિત પત્નીનો આવતી કાલે મેળ મેળવવા સાર
 છંદોબધ્ધ કાવ્યોનાં ચોકઠાંની માત્રા રામબાણુ છે, કે જૈય-કાવ્યોની
 વાર ? આપણા પ્રાચીન કવિઓની કવિતાઓ શાથી ઠંઠસ્થ થઇ
 હશે ? એ જૂના કવિઓનાં કવન જોઇતું હાલતું ઉચ્ચતર સાહિત્ય
 સમાજ કે કેમ ઝીલતો કે જીવરતો નથી ? આધુનિક સુન્દરીજીવન
 કેવા કાવ્યસાહિત્યનું રસપિપાસુ છે ? આજની ગૂર્જર કવિતા, શુદ્ધ
 “ગૂર્જરાતણુ” કેટલીક છે ? શુષ્કિલ ગૂર્જરાતણુ વાસ્તે કિતરવો જોઇએ.
 એવો કવિતા ફાલ હાલ કેટલોક કિતરો છે ? સ્ત્રીઓપયોગી કવિતા-
 સાહિત્યની જરૂરીઆત આજના કવિઓએ સ્વીકારી છે ખરી, પણ
 એને અપનાવી લેવાઇ છે કેટલી ?

ભત્રુંહરિએ “ સાહિત્ય, સંગીત કે કળા સિવાયના મનુષ્યને
 પુરુષ વચરના પશુ ”ની ઉપમા આપી છે. એ સૂત્ર સર્જ્યા પછી કેટલીએ
 ચરદો પસાર થઇ મઇ; આપણી ગૂર્જરાતણુને, આજના કવિઓએ
 સાહિત્ય, સંગીત ને કળા કેટકેટલી દીધી ? મનુષ્ય એટલે કેવળ પુરુષો
 જ, કે સાથે સન્નારી પણ ? કવિતાસાહિત્ય, સાહિત્યકારો વાસ્તે જ,
 કે સમાજ અને સમાજસૌમન સુન્દરીઓ વાસ્તે ય પણ ? સમાજ કેવળ
 પુરુષોથી તો રચાયલો નથી ને ? સમાજના બળતા પ્રશ્નોનો વિચાર
 થતાં, રૂઢિપંથથી જઠરામલાં જીવન જોતાં, શ્રી૦ આનન્દશંકરભાઈ
 જેવા યુસ્ત સનાતની સાક્ષરે, સમાજને સડતા મુડદાની આપેલી ઉ-
 પમાણું સ્મરણ થતાં, ક્ષણભર એવોય વિચિત્ર તરંગ સહસા ઉદ્ભવે
 છે, કે આજના કવિઓ વહુઓવિહોણા તો નહિ હોય ? કાવ્યા-
 લેખન વેળાએ તેઓ ભલે કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં વિહરતા હોય; પણ
 તેમનેય હુંક તો જીવતો-જમતો સમાજ જ આપે છે ને ? તે
 સમાજવાસી છે કે શાંત એકાન્ત કોઇ નિર્જન અરણ્યવાસી ? સુન્દરી-

જીવનના અખંડ સહવાસ છતાં આજના કવિઓ તેને કેમ વિસ્મૃત થાય છે ? નભતારક ને નક્ષત્રોમાં, સૂર્ય ચંદ્ર કે ઉષા-સન્ધ્યામાં, વન ઉપવન કે સર સરિતામાં, પર્વત કે ગિરિકંદરામાં, કોઠિલ યુલ્બલુલ કે મોર મેનામાં ધૂમનાર ઓ કવિહૃદયો ! “ સંસારમાં સ્વર્ગ ” ઉતારવા ઇચ્છતાં ઓ કવિહૃદયો ! પૂછ્યું છે કદી સુન્દરીમંડળને, કે તેને કેવા કાવ્યપ્રસાદની આંતરક્ષુધા છે ?

તે કહેશે કે તમારાં મનવિહારી છન્દોગ્ધ કાવ્યો તો, તમે વિદ્વાન હો એટલાં અમે વિદ્વંસી થઈએ ત્યારે; હાલ તો અમારે જોઈએ છે રાસ ; તમારા પ્રભાદે ગૂમાવાયલાં “ લોકગીતો ; ” અમારે અળળા જ નથી રહેલું ; પીરાંગનાને છાજતાં અમારે રણુગીતોય જોઈએ. શટાણુંને દફનાવવા નીકળેલા ઓ લોકકવિમણુ ! પવિત્ર ભાવવાહી, સરળ લગ્નગીતો પ્રથમ અમ્મો ને પછી શટાણુંને ફેંકી દેવાવો.

— અને આવું સાહિત્ય છન્દોગ્ધ કાવ્યોથી સરળય વાર ? સરળય હોય સુન્દરીમંડળથી તે કેટલું કંઈક થવાનું ? ગેય-કાવ્યોની હિમાયત લોકજોગ્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, હું કેમ કરી રહ્યો છું તે આટલા વિવેચનપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું શું ?

“ સમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ” વિષે, અમદાવાદમાં મળેલી છટ્ટી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે ગાંધીજીએ આપેલા બાણજીને સંભારો અને પછી સુદાની વાત મગજમાં ઠસ્યા સિવાય નહિ રહે, કે આવતી કાલની કવિતા, શળતા પાકને લણુનારમાં, કુવાકાઠિ ચાલતા જોસ સાથે, જોપટ્ટન્દની વાંસળીમાં, જાળખદુકોનાં રસ-ખેલનમાં, ડોસીમાના રેંટીઆમાં, ઘંટીના ઘેરાઘેરા નાદમાં, જત્રાળુઓના સંઘમાં, માનવીના મન્દિરમન્દિરને ચોકડે ને ઘરઘરને પારણે ઉતરેલી

હોવી જોઈએ—એ લક્ષ્યખિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખીને જ ગેયકાવ્યોની હિમાયત થએલી છે.

એક મહાપંડિતે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે કવિ એટલે સમાજનેતા. રસિક કવિહૃદયનું લક્ષ્ય, દારકાની છાપ પામેલા સંત-પંડિતોપરથી ખસે, ને સમાજ તથા સુન્દરીજીવન પ્રત્યે ઠરે ; પોતાના સાહિત્યની સાચી કિંમત કેવળ વિદ્વાનો પાસેથી નહિ, પણ સમાજના લોકસમુહ પાસેથી સંતોષપ્રદ અંકાતી થાય એમ ઇચ્છે, તો જે ગેય-કાવ્યોનો શાલ હાલ એછો ઉતરે છે, તે વસંતઋતુમાં ખીલતાં ખુશ્બોદાર પુષ્પો પેઠે પૂષ્કળ જથામાં ફાલે ને ફળે.૯

હિપસંહાર

૪

ઈચ્છું છું કે આ વસ્તુનિર્દેશને કોઈ કાવ્યચર્યા ન માને. તે કામ, એ વિષયના નિષ્ણાત સાક્ષરો જ ભલે કરે. અહીં તો, સમાજની તથા સંસારશોભન ગુણિયલ ગૂંજરાતણી દૃષ્ટિએ, જેવા કાવ્ય-સાહિત્યની અનિવાર્ય જરૂર મને જણાઈ, તે વિષે ફક્ત અંગૂલિનિર્દેશ થયો છે, એમાંથી, મારા સમવયસ્ક કાવ્ય આલેખક મિત્રો, યોગ્ય લાગે તેટલો સાર અપનાવી લેશે, તોય “આંગળી ખતાવ્યાનું પુણ્ય” મળ્યું માનીશ.

‘આંગળી ખતાવ્યાનું પુણ્ય’ જેવાં શ્રદ્ધાળુ વેણુ વાપરું છું : દાનદાતા હોય, પણ દાનદાતા ન હોય તે એમ જ સંતોષ માને છે ને ? આ થરડાયલી કલમનેય, અનુભવસિદ્ધ સ્વતંત્ર વિચારો વ્યક્ત કરવાની આજ તક મળી, તેથી જ મને પણ સંતોષ છે.

૯ મુખ્યમાં મળેલી આઠમી સાહિત્યપરિષદે મંજુર કરેલા “આવતી કાલની કવિતા” નામના મારા નિબંધમાંથી આમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં લીધો છે.

‘તેથી જ’ એટલા માટે કે ‘અંજલિ’માં અને તે પહેલાંનાં કાવ્યપુસ્તકોમાં, ઈચ્છી રહ્યો છું એ કોટિનું જ સમ્રાજ્ય ને સર્વાંશે સફળ સાહિત્ય સમાજ કે સુંદરીને ચરણે ધર્યું હોય એવો દાવો ધરાવતો નથી.

એવો ‘દાવો’ નથી જ, એમ માનનારને દિલની એક વાત કહી દઉં, કે જ્યારે પણ કવિતાની સર્જનાત્મક પંક્તિઓના પ્રસંગો મળ્યા હશે, ત્યારે આ દીનદષ્ટિમાં, સાક્ષરસૃષ્ટિ નહિ, પણ કેવળ શોક-સમાજનાં નિદર્શન થયાં છે-અને એ દર્શન-પ્રેરણા પણ કેવી? ખેડ ખાતર ને પાણીના જખ્ખર જથ્થા વડે, વાવેતર એવાં થાય, કે તે વડે નહિ પણ એમાંથી, આવતી કાલની કવિતાનો ફાલ જોઈતા પ્રમાણમાં ફાલે-ફળે ને ગદ્યકાલનાં નર્ચાં છંદોખંદ, ગૂઢ ને દિવ્ય કાવ્યોનું સ્થાન તે લઈ લે.

નિકટનું એ ઉજ્જવળ લવિષ્ય આલેખતી પ્રસ્તુત ભાવના કેવળ આકાશકુસુમવત્ છે શું? શુદ્ધ બુદ્ધિનો વિશુદ્ધ આશાભર દષ્ટિપાત, મારી પેઠ “તરુણાવસ્થા” ભોગવતા નવકવિગણુ મિત્રો તરફ ઢળે છે કે તરત, અંતરને સાત્ત્વિક આશ્વાસન મળે છે જ, કે માનું છું તે ઉડતા તરંગો નથી, પણ આચારનું સ્વરૂપ લેનાર નિર્મળ વિચાર છે.

વસ્તુનિર્દેશના પ્રારંભથી માંડીને અહીં સૂધી તેા પ્રાસંગિક વિવેચન થયું. બાકી જે રહ્યું, તે પ્રસંગના પ્રધાનઅંગનું. જીવનની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં લખાયેલાં પ્રસ્તુત કાવ્યો વિષે અતિવિસ્તાર આવશ્યક નથી, એટલે સ્વલ્પ અનુભવો ઉતારીને જ અટકીશ:

સ્થૂળ સુખોની સમૃદ્ધિથી કંટાળેલા અને દુઃખની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિથી ત્રાસેલા દગ્ધ જીવનને, ઉજડ રણુવગડે અમૃતખિન્દુ

સમાન, માત્ર સાહિત્યસેવન સિવાય અન્ય એક પણ રામબાણુ ઓષધ અનુભવાયું નથી.

માતૃવત્સલતાની મીઠી હૂંફ, પત્નીનો નિર્ભળ પ્રેમ અને મહાપ્રયાસે હતાશ થયા પછી અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલ સુહૃદનો સ્નેહ : ત્રિવેણીસંગમ જેવા એ ત્રિપુટીના સુયોગ છતાં, જણાતા “સુખી” જીવનના સૂક્ષ્મ અણુપરમાણુ વચ્ચે ધીકતી અગમ્ય મનોવેદનાથી, ભટ્ટીમાં કોડિયાના સંપૂર્ણ મિતર પીગળતા સુવર્ણ પેઠે જીવનરસ પીગળી જતો હોય અને તેને ટકાવી રાખવાની માત્રા માતા, પત્ની કે સુહૃદ-કોષ્ઠનીએ પાસેથી મળે નહિ, તેવી કરુણ પરિસ્થિતિમાં કવિતા ને સંગીત જ મારાં સાથી થયાં છે. તેમાં તન્મય થાઉં, કવિતા રચાય, દુઃખમય આનન્દ સાથે કાંધક આત્મશાંતિ અનુભવાય અને એવી વિરલ ક્ષણોમાં ઉતરેલી કવિતા, એવા જ ખીજવારના પ્રસંગે વાચતાં દગ્ધદિલમાં રસસિંચન થાય !

એ રીતે ‘અભ્યાસ’નો પરોક્ષ અનુભવ પ્રત્યક્ષ થયો, કે “કવિતા જ આપણા સ્થૂળમાં સ્થૂળ ભાવોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે. આપણી વૃત્તિનું વિશોધન કરનાર અગ્નિ છે. આપણા ભાવોને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પાંખ છે.”^{૧૦} સાક્ષરની એ શબ્દ-સાંકળીમાં એક અંકાડો ઉમેરી શકાય, કે કવિતા, શાશ્વત આત્મસૃષ્ટિમાં વિહરાવનાર અનેરી આંખ છે.

આત્મસૃષ્ટિના સ્વરૂપ વિહાર પ્રાર્થનાએ આધ્યા. પણ એ ક્ષણો અતિમેઘવી લાગી. એ પણ જાણ્યું, કે તે પ્રયાસસાધ્ય નથી. કવિતા, હાલની આર્યવનિતા જેવી પરાધીન છે નહિ ને થનાર નથી. તેની કૃપા થાય કે થવાની હોય ત્યારે વળગણુ વળગ્યું હોય એવી સ્થિતિ

૧૦ સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદીકૃત ‘પ્રેમજીવન’ની પ્રસ્તાવના

અનુભવાય-વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો, સગર્ભા સ્ત્રીને, પ્રસૂતિકાળની પરિસ્થિતિનું જેમ ભાન થાય છે, તેમ “ હવે કવિતા રચાશે ” એવો સ્વયંભૂ અનુભવ થાય છે.

એવા અદ્ભુત અનુભવ પછી હૃદય કવિતારસમાં જ મસ્ત ! તેમાં જ તન્મય ! પછી ચ્હાય તો આભ તૂટી પડે ; પરવા નહિ. આત્મગૂંજન (પાનું ૮૩) રાસમાં એ અનુભવનું આલેખન છે.

માફી કેટલાક વિચિત્ર અનુભવોય થયા છે. ગન્ધવતીની પ્રપુષ્પ ફૂલવાડીએ મળતી શાંતિ જેવા શાંત ને ખવિત્ર સ્થળે આસન મંડાયાં હોય, અનનુભૂત કોઈ સોનેરી સ્વપ્નમાં રસતરબોળ થતો હોઈ, આજીવન ‘ બેતાળાં ’ ન આવે એવી આંખ, પાસે ને દૂર, કદી ન કરમાય એવાં ફૂલ નિહાળે, જોતાં નથી જણાતો એવો વાસુ ઉંડામાં ઉંડા મર્મસ્થળને સ્પર્શે, ઝીલતાં ન ઝીલામ એવાં મધુરવાંના ગહન ગીતોના પડછન્દવા જેવા સરોદથી અંતરતંબુરાના તાર ઝલુઝલી ઉઠે ને ઉડતું કલ્પનાપંખી હુંકાળ હૈડે એટક લે : પછી ચોક્કસ પણ સ્થિર વસ્તુની આંખી થાય, તેને બંધબેસતા ભાવો પ્રકટે, ને એમ લાગે, કે હવે ફૂલાણા વિષયપર કવિતા રચાશે-તે રચાય પણ ખરી ; પરંતુ પછી જ સમગ્રય કે રચવા ધારી’તી જે વિષયપર, તેનાથી જુદી જ લખાઈ ગઈ ! દીપોત્સવીઅંક માટે ‘ શારદા ’ માસિક દીવાળી વિષે કાવ્ય માગે ને રચાય ‘ શારદાપૂજન ’ ! (પાનું ૧૦૪) “ નવચેતન ” ને એકએ રણગીત ને લખાય વીરપૂજન ! (પાનું ૩) કવિતાદેવી આવાં વિકૃત સ્વરૂપેય દર્શન દે છે, એવો અનુભવ ત્યારે થયો.

એ અનુભવ તો વિકૃત દર્શનનો. પણ દર્શન પહેલાં જ મન્દિરનો ટેરો તણાઈ ગયાનો અનુભવ નથી થયો એમ નહિ. પ્રકૃતિ-

સૌન્દર્યના વિહારમાંથી કાંઈક અમતકાર દીઠો. વસ્તુપર ચોટ વાગી, રસવહનનો વેગ વધ્યો. બધું થયું, પણ કવિતા રચવા જતાં જ તેને લગતું કલ્પનાપંખેર પાંખ શફડાવીને ક્યાંય પસાર ! ' કલ્પનાપંખી ' (પાનું ૧૦૮) એ અનુભવનું કાવ્ય છે.

કવિતાનું કલેવર ઘડાતીવેળાએ કેવા સંજોગો અને શી સ્થિતિ હતી, તેનો આછો-ઘેરો ખયાલ, ટીકાકાર તેમ ટીકાખોર ઉભયને થાય એટલા માટે છૂટાછવાયા અનુભવ સાથે પ્રાસંગિક નિવેદન ટાંક્યું છે. બાકી કવિતાદેવીના સાક્ષાત્કાર માટે ભૂમિકા ભલે સ્વચ્છ હોય, ને વાતાવરણ અતુકૂળ હોય, છતાં વસ્તુ, ભાવ કે આદર્શના શૃંગે પહોંચાડનાર કલ્પનાઅશ્વ તો તેનો સ્વાર, દેવીના પ્રસન્નમન પ્રસાદની પ્રાપ્તિથી જેટલો બળવાન હોય એટલો જ ઉર્ધ્વગામી થાય ને ? અને જેવીતેવી ખીંચેલી પ્રતિભાપર ' જીવનકલહ 'નાં પેલાં આવરણ ઘેરાયલાં રહેતાં હોય ત્યાં, તરી આવતી અપૂર્ણતા ક્ષતવ્ય ન ગણાય વાર ? ભગીરથને ભૂતાળપર ગંગાજી અવતરાવવાં હતાં. તેણે ઉઘ તપશ્ચર્યા આદરી; ગંગાજી ઝીલ્યાં શંભુએ, પણ ભગીરથને તે પ્રસન્ન તો થયાં હતાં જ ને ? ગંગાજીને તે ન ઝીલી શક્યો માટે ભગીરથ ગુન્હેગાર તો નથી ગણાયો ને ? કવિતાદેવીનાં તો શું, પણ તેની વીણાનાંય દર્શન થયાં હોય એવો અણુદીઠ અનુભવ આ લખનારને નથી જ થયો એ વાત ' અંજલિ 'ના મંગળાચરણમાં સ્પષ્ટ થએલી જ છે; કેવો ને કેટલો સાક્ષાત્કાર થયો છે એ પણ તેમાં દર્શાવાયલું છે એટલે અહીં પુનરુક્તિનું દોષારોપણ નહિ વ્હોડું.

છેવટ, કવિતાના આલેખન સમયની સ્થિતિ અને સંજોગો પ્રદર્શિત કર્યા પછી કવિતા કેવી લખાઈ છે, એ લખવા જતાં કલમ ત્યાં જ અટકી પડે છે. નથી સમજી શકતો કે તે કેવી લખાઈ હશે ; અને કોશેટો તેના રેશમની કુમાશથી ક્યારે અનભિગ્ન નથી હોતો ?

કવિતા જીવનસંગ્રામ વચ્ચે લખાઈ છે, છતાં મને સંતોષ છે: બેન્ડોર વળી પ્રોત્સાહન દે છે, કે મધુમક્ષિકાઓ જે મધ તૈયાર કરે છે, તે કેવળ ગુલાબ કે સાકર જેવા મિષ્ટ પદાર્થતત્વોમાંથી જ નહિ, પણ ધણીવાર તો અત્યંત તીખાં ને કડવાં પુષ્પોનાં પણ સત્ત્વ ચુસાયલાં હોય છે.

મને તો કડવાં-તીખાં હોય, તહોય પ્રસ્તુત એકાબ્જો પૈકી એકાદ પંક્તિ પણ એકાદ શુદ્ધજીવનમાં રસસિંચન કરનારી નીવડશે તો પણ 'અંજલિ'નું પ્રકાશન સફળ સમજીશ.

દેવશયની	}	કેશવ હ. શેઠ
એકાદસી, સં. ૧૯૮૨		
અમદાવાદ		

સાંકળિયુ

ક્રમ

રામ-દાળ

પાણી

સ્વદેશગીતો

મંગળાચરણ	શાફુલવિકીરિત	(પુસ્તકના પ્રારંભે)
૧૬૨૧૩	શંકરાચરણ	૧
વીરપૂજા	‘ઓ ગૂજરાત’-કવિ ખખરદારના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૩
વીરાંગના	માઠ	૯
મંગળધાટડી	‘દુઃખીઆનો વિસામો રે	
	માડી ! તારી ખૂંપડી’-એ ગીતનો દાળ	૧૦
વીરાંગનાઓનો	બેરવી: “ પશુમાં પડી એક તકરાર ”	૧૨
વિનોદ		
પરશુરામ પરાજય	રણગીત	૧૪
શ્રમણ	લાવણી: “ પ્રિયે રે ! તે તે ક્યમ	
	વિસરાય ” ને મળતી	૧૮
રાષ્ટ્રદેવ	ગીતલય નવીન છે.	૨૬
મંગળાતિ	” ”	૨૮
ભારતજયંતી	રણગીત	૩૦
ભારતને ચરણે	પહાડી ગઝલ: “ પ્રીતિ કે વાયદા	
	કર કે પ્રિયા ”	૩૨
ગૂજરાતમાત ચરણે	ગઝલ	૩૩
જયભારતનો	રણગીત	૩૪
પાક ઇસ્લામ	અનુષ્ટુપ, શાફુલ, પ્લવંચમ્, મન્દાકાન્તા,	
	શિખરિણી, માલિની, વસંતતિલકા છં	૩૭
લૂંટાતા હક્ક	લાવણી	૩૯
રણુડકો	એક ભૌકગીતનો દાળ	૪૨

સમરાંમણની શરણાધ	”	૪૩
‘રણનેા મારગ’	એ નામના ભજન પ્રમાણે	૪૪
સ્વતંત્રતાના સૈનિકાને	રણગીત	૪૫
સ્વાર્પણ પાઠ	એક લોકગીતનો ઢાળ	૪૭
કેસરીઆં	રણગીત	૪૯
હરહર મહાદેવ	”	૫૧
પિંજર-પંખીડાં	ગજલ	૫૩
ડગમગતું નાવ	માઠ	૫૪
અભિલાષ	લાવણી	૫૬

આખગીતો

સંતાનસૂતો	‘અહ્મન્ડ અહો પાથયું’ કવિ	
	નહાનાલાલકૃત ઇન્દુકુમાર અંક ૧લાના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૫૭
સંસારસૂતો	”	૫૯
જીવનગીત	જીઓ રાષ્ટ્રગીત	૬૦
બાળમહિમા	રણગીત	૬૩
જનેતાને	ધનાશ્રી	૬૬

સંસાર ને સ્નેહગીતો

મહિલા ત્રિષ્ટીના મનોભાવ વસંતતિલકા, સર્વેયા		
	ઉપેન્દ્ર ૦ ઇ ૦	૬૭
તને ચાહું	શિખરિણી	૭૧
એ દૃષ્ટિ	ખંડ હરિગીત	૭૨
હુમસને દરિયે	ઉપેન્દ્ર ૦ વસંત ૦ મંદાકાન્તા, શાર્દૂલ ૦	૭૩
વિરલ વિહાર	વસંતતિલકા ઇ ૦	૭૫
સ્વપ્નસુંદરીને	ખંડિત શિખરિણી	૭૬
હૃદયપલટો	એક લોકગીતનો ઢાળ	૭૮
સંસારમાળીને	‘હવે મને મને હરિ નામથી નેહ લાગ્યો’ !	
	‘નરસિંહ મહેતા’ નાટકનાં એ ગાય નની ઢાળે	૮૦

રાસ

નહોરતાંને નહોતરે	‘ કુંજલડી રે ’ ના ઢળતા ઢાળે	૮૧
આત્મગૂંજન	હીચ	૮૩
માયામૃગ	“ તમે આધા રહો અલખેલડા રે ”	૮૪
નવકોડવતી	સીતાજીના મહિનાનો	૮૮
પ્રચ્છાવર-કોડીલી	“ આવ્યો આષાઢ ગાઢ વાદળાં છવાયાં ”	
	કવિ નહાનાલાલના એ રાસ પ્રમાણે	૮૯
વિજેગણ	એક લોકગીતનો ઢાળ	૯૦
સ્નેહ રસણાં	‘ કુંજલડી રે ’ ને મળતો	૯૧
પ્રેમનો પ્રશ્ન	‘ એક લોકગીતનો ઢાળ	૯૩
“ જનનીનાં જોમ ”	“ ” ”	૯૪
શહેરી પરાણો	“ માયા લગાડી ”	૯૫

કવિ નહાનાલાલના એ રાસ પ્રમાણે
પ્રાર્થનો

અંખી	‘ ગીત ગોવિંદ’ના પહેલા સર્ગના	
	“ લલિત લવંગલતા ” એ	
	પ્રત્યંધપરથી ફેરફાર સાથે	૯૭
પ્રલયના પડવા	પહાડી ગઝલ	૯૯
ભવાટવિ	માઢ	૧૦૦
જીવન-રણ	“ પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !	
	કવિ નહાનાલાલકૃત જયા જયંતના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૧૦૧
સફર	એક લોકગીતનો ઢાળ	૧૦૨
કીસ્તી	પહાડી ગઝલ	૧૦૩
શારદાપૂજન	જીઓ રાષ્ટ્રગીત	૧૦૪
કલ્પનાપંખી	“ સખી સ્વપ્ન મહિં મન મોહન મેં ”	
	એ અશુદ્ધ નાટકી તોટક પ્રમાણે	૧૦૮

દીઠાં મન્દિર દ્વાર : તાર હજલયા : અત્યક્ષ નાથે વૌજા,
 સ્પર્શ્યા સુદમ સરોહ કિન્તુ મલયે, કેા દિવ્ય ભાવે ભૌના :
 પાજ્યો પૂજ્યઅસાદ : સુરભિ ઉરે દીઠી ન—જે પીમળી,
 સ્પર્શ્યાં ભેમ પદોક્ષ દેવી પૂજ્ય, તે જ્યાને ધરું “અંજલિ.”

૨૬૨૧૩

—

જગતનેતા, ગઈકાલના ભારતે,
 વિપ્રમ ધન વાદળે વ્યામ કાઢું;
 ગાયત્ર્યાં મોર અન્ધાર એ રાતનાં,
 ને ભયો ભોર: “પૌર-વહાણું” વાયું:
 નવલ તેજ દિગન્ત વિષે છવાયું:
 વિમલ બલમન વહે મધ્ય વાયું:
 અમલ નૂરપૂરે ભગતદેવ નહાયું:

કમલવન વેરતો દિરણુ કમનવરણુ;
 આજ રવિરાજ દે ચરાવધાઈ;
 મનિદે મનિદે અમર રસહસવો;
 ગહન સૂચ્ય : સમજ્ય : સુરવેણું વાઈ :
 ખીંડ્યાં પદ્મની પાંખડીઓ વિકાસે:
 ખીંડ્યાં પોપચાને ભરી પુષ્પ પ્રકાશે—
 પથિક! પંથ લે દેવીનો દિવ્ય આરાં:

ઉપદે દ્વાર મંગલ મુહૂર્તે યદિ
 ભોંતર જગદમ્બ ભારત વિરાજે;
 ભક્તજન વતનના જાતનઅર્થે પરમ—
 યજ્ઞદીપ્તા ધરે મુક્તિ કાળે:
 વિજયધોષથી સારે ભક્ષાન્ડ જાળે:
 અભયવર દેઈ દેવી નવાળે:
 પીવા પ્રેરણા ચાલ, પીર! ચાલ, આળે.

વીરૂજ

—

કીર્તિહાસાંકિત પાને પાને,
વીર કુંભાભિન્ન રૌરવીરતા ને યશ ગુણ જય ગૌરવ ભરપૂર ;
ગીતાગાયક નાયક કૃષ્ણે સિંધ્યાં શાશ્વત નવજાં નૂર :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

ભારતના ભર પુત્રે પુત્રે,
ધર્મપરાયણ રથાર્પણ સૂત્રે, ભર્યો ભર્યો ગાન ભૂતકાળ ;
રાજપૂતો ઓ બાહુ પ્રભુના, ને અમરોના દુષ્કમલ બાળ :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

મહી, નર્મદા, તાપીતીરે,
અંરકૃતિપુર મંદિર મંદિરે, હસરાતાં ભરસિન્ધુ ગંતમ ;
તેજ પુરાતન તે પૂર્વેનાં, પૂર્વેનાં જેના સૂરજ-રોશન !
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

યશ કીર્તિ ગૌરવ ગુણ ગાતાં,
જન-રોજનનુકુળ પાવન યાતાં, રઘુકુળમણિ ક્ષત્રિવર રામ ;
પુરુષોત્તમ વીર પાર્થ, યુધિષ્ઠિર પૂજતા ને હામેહામ :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

કૃષ્ણે આવરણ અધર્મકેટું,
જગ્યા તથ ધરી કન્યા-ગેર, ક્ષત્રિ બુદ્ધ ને વીર ભગવાન ;
દયા ક્ષમા શાંતિનાં નેત્રે સત્ય પ્રેમ પદવી દૌધ દાન :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

ચન્દ્રશુભેત નૃપ ચચનવિજેતા,
 ધર્મનીતિનો અરોહ નેતા, નસનસમાં દાત્રિશોણિત;
 વિવિધ કદા સાહિત્ય સંસ્કૃતિ; પુનરુદ્ધારક વિક્રમાદિત્ય;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

શક, હુણનાં પરદેશી ટોળાં,
 બહી સમરાંગણમાં રોડયાં, કીધાં અમૃત અવગાહન;
 ગરવા એ ગોહિલ પૂર્વગનો આણે શક સાલિવાહન;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

પૃથિવિરાજ અહુઆણ પ્રતાપી,
 “હુષ”-કીર્તિ દેશાન્તર વ્યાપી; શિવાજી ને જયસિંહરાજ;
 બાંખો કીધ ન પ્રતાપરાણે, મરણાન્તે તરણીશો તાજ;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

અનંત જ્યમ નિર્મળ આકાશો,
 નવસખ તારકતેજ પ્રકાશો, પ્રકટાવે નૂર રોમે રોમ;
 રણુરસિયાં રજપૂત કથાનકથી ઉર્જિત ત્યમ ભારતભોમ;
 ઓ ભૂતકાળ! પન્ય ઉન્નય;

***

વીરપૂત્રનો યુગ મંડાવો,
 રજપૂતજનનીકુળ રંડાયાં કે ભગત છે જયસંત જ્યોત?
 ક્યાં એ શાળભૂખ્યા ભડવીશો, નિરખી થરથર કપે મોત!
 ઓ નિખ્યાત, રજપૂત માત!

જનની જાણતી ભક્તજનોને,
 હાતા કે શરબીર મહેને; તને કપૂત કે કાયર કન્ય;
 હજવાતાં હળ, વીરાંગનાઓ કેસરીયાં કરી આણે અંત;
 જય વિજયાત, રજપૂત માત!

સ્વતંત્રતા ને સ્વધર્મ કાળે,
 સ્વદેશની હંડી દિલદાહે, રાજપૂતો ખેડ્યા ખાંટે;
 શૌર્યજ્વાલશી વીરાંગના તથા રણસાળે રાજવા માંટે;
 જય વિજયાત, રજપૂત માત!

મેયા! તુજ ધાવણનો મહિમા,
 શાશ્વત ને અજમેરક મહીમાં, પ્રકટાવે જડમાંથે પ્રાણ;
 પ્રાચીન તુજ એ પરિવારનો, રાહુઅરત ક્યમ ભારે બાણ?
 જય વિજયાત, રજપૂત માત!

વીર ચાવડી જનની, જોનાં-
 ક્ષાત્રધર્મ શીખવતાં મહેલાં મુણી રાજ્યાં પુત્રે હથિયાર;
 અમરબાદને મોગલ દળથી મુક્ત કરી ગજળો જયકાર:
 જય વિજયાત, રજપૂત માત!

રાણો રણથી હડતો નહી,
 કાંઈકાણી હાડીજી રાણી “નહિ ઉધડે” કહી વારો દાર;
 નેધપુરની ઝીરવગાયાના હજુયે હોડે મરકાર:
 જય વિજયાત, રજપૂત માત!

મહા મૈત્રીની વિધી નાખી,
 વજ્રસખી દંડ છાતી રાખી, સંચરે સર્વ રણમાંથી તાજ ;
 તારામતીનો ભેટો જડવા દેશાન્તરમાં દુર્લભ આજ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

મસ્તક ધડથી વૂઢું છીયું,
 જઈ દારીએ નૃપને દીધું, નિવાર્યો સ્વામીચન્દેહ ;
 રાડોડવંશી એ નવવધૂનો જયટકારે જડીઓ સ્નેહ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ગાર વર્ણની બીતી ધડિયા,
 બૂનાગઢનો કિલ્લો પડિયો, સ્વર્ગ સિધાબે રાખેંગાર ;
 કૂણખાણુડાં મરવા દઈ બે, સબ્યા દેવીએ સર્તી રાણુગાર :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

દગો ખાદશાહે દીરોતો,
 બીમસિંહ સ્વાધીન કીરોતો, પસિની તવ કરે પ્રયાણ ;
 જખમારે દુશ્મનદળ, રાણી ચિત્તોડ લઈ આકીર્તી પ્રાણ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ઝોળખી આપદ્યમ્ પિતાનો,
 મોક્ષ ગણી પિતુજંગ છત્વામાં, પય ખેડે કીધાં વિષમાન ;
 બીરાંગના એ ચિત્તોડગઢની કૂણકુમારી મહિમાવાન :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

દીર્ઘાંશુ સ્થામીને કરવા,
 પુત્રલોગ જોગણને ખરવા, વીરમતીને નહિ સંકોચ;
 ભેદર, ચિતા, કેસરિયાં : સૌ ખડાં ખચિત કરે રોમાંચ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

* * *

રૌપ્ય, ભક્તિ, સાહસ, વીરતાની
 મૂર્તિ-પરાક્રમ ને પ્રભુતાની, અદ્ભુત જગદંબા અવતાર !
 સુભ હાકલ વાગે શી હિન્દે, દર્શ કરી દે એક જ વાર;
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ભારતની ઓ ભાગ્યવિધાતા,
 પૂર્વ-પનોતા પુત્રો માતા ! શર-કરવા સૂરાપાન !
 સ્વતંત્રતા વેચી વિસાસે, વ્યસને થઇ વશ, ખોતા માન !
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

રાજવીર્ય જઈ ક્યાં વેરાતું ?
 અમૃતગર્ભે વિષ ભેળાતું ! ક્ષત્રિવટ ક્ષયથી લય થાય !
 સમૃદ્ધિ ન્યાં ઉછળતી, ત્યાં ધરતી આજે ખાવા ધાય !
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

હા, સમાધિ છોડો સર્જ થા,
 રણભેલી. ઓ રજપૂત જનતા ! અર્વાચીન તુજ વેાવા આજ;
 પ્રહાર્ય, વીરતાક્ષીમ, ઐક્યે ખડો અધુના કર ભૂતકાળ;
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

આત્મવિરમ્યલિહાસ આશર્યો,

આશર્ય લીધો વિશ્વ સાથમાં, સ્વરાશયનાં નમકે ચેતન ;
રાષ્ટ્રવેદોમાં સ્વાર્ષણ મંત્રે હોમાતાં પાવન જીવન :
ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ને મુક્તિને કારણ સન્તો

મધે મહાચત્તે પુણ્યવન્તો : કૃણે ચત્ત કે નિષ્કૂળ શાય ;
સ્વાર્ષણસિદ્ધિથી તે મુક્તિ રણરસિયાંને પડતી પાય :
ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

દેવદુંડુલિ ગગરે ગગને,

નિમંત્રણ કે સ્વદેશચળને, ઘટઘટમાં ગાળે પ્રહારનાદ ;
હવિ, જીવનના હીરે હોમી લેવો પૂર્વજ આશીર્વાદ
સિંહણ સૂત, ઓ રજપૂત !

વીરાંગના

—૪—

રામરાંગણનો સોઢે શિર ઝહોડ રે,

એને રણખેલતના કોડ ;

સિંહસુરોરે ગાજતાં રે, ગિરિકંદર વનવાટ ;

ગર્જા ગળે, સિંધુ કુછળે, સુણી વીરાંગના-વીરલાક ;

—એને

મેઠે ઝીલે ઝડી મેઘની રે, ઊભો અધિવળ ઠામ ;

સૂસવતાં શર મોરચે ઝીલવા આતુર આડે નામ ;

—એને

પૃથ્વીનાં પરને ભેદતી રે, પલકારે વીધે વ્યોમ ;

વીજ એવી નેનાં લોચને ચમકે છતવા ભોજાનાં ભોમ ;

—એને

વજ્રકોટ ધૂસતી રે શોણિતતરસી તેગ ;

આંડાની ધારે ખેલવાં નેને રણચંદ્રને વેગ ;

—એને

છતે દસેન્દ્રિય ભૂયને રે ભોગીડા નિમ્મલ ભોગ ;

ઝૂંઝે અરિદળ છતવા, વણ ભીર કે ભઠને ભોગ ;

—એને

ધન્ય ધડી એવી યુદ્ધની રે અમૃતસોધડીએ કોક ;

ભરતભવાની ખેલશે ને વધાવશે સુરલોક ;

—એને

૪૬

૬

મંગળધાટી

હો નણદલવીર વરણાળી રે, આશ્ર જીએ રણવાટી ;
 દ્યો સંગે, હલે વર માગી રે, મા ભલિયે મંગળધાટી !
 —ધ્રુવ

હમયજાની અમૃતધરિયે, લીધાં મત—સહચાર ;
 અમરરુમરણરૂપ રણવારે કે જંગે રણુમોઝાર :

સહજવનકેરી સાક્ષી રે, પરગેતર મંગળધાટી !
 —હો

બળિભદ્રને વજ વીરોચિત બખ્તરગૂંથ્યાં હર ;
 મર્મદાસ બાહુ શોભનઃ સર્વાંગે સાવજશર :

રણુખેલનની હલે લાગી રે, મા ભલિયે મંગળધાટી !
 —હો

ગ્રૂહ વિધતાં અભિમન્યુને સંગ્રામે બળ લીધ ;
 જન્મી જેણે જંગરંગ બળથુથીશુ ધોળી પીધ :

હું હિતરા હુયે સાચી રે, મુજ હજીવળ મંગળધાટી !
 —હો

રસરાક્ષી તમ, વીરરસતરસીને રણુ હેરો સાથ ;
 રથધરી તરથે કૈકેયીએ લીધલ આડો હાથ :

એવી હુયે બડલાગી રે, મા ભલિયે મંગળધાટી !
 —હો

પાણી તૂટતાં શિરમેણીથી ધનુષ્ય સાંધેયું નાથ !
 ત્રિંદલપયથી હૃદયેલી એ વીરાંગનાની જાત :

“ રક્તિ ” તમથી સુહાગી રે, મૂળ અગમર મંગળઘાટડી !
 —હો

ભુવડસૈન્ય સામે કર સાહી ભુગળ, સમોવટ ભીમ—
 ધસી દારીઓ : જયશિખરનું રાવ કીધું સ્વામીન :

જ્યમ જીવાથ કહો એકાકી રે, રાણ રોળું મંગળઘાટડી !
 —હો

અકબર—હલ્યો પાછો વાજ્યો, હંકાર્યા બહુ શર ;
 સર્પસમું એ ચાંદખીખીતું તપે નિરંતર તૂર :

હાકલ દિગળે વાગી રે, અશ્વ તુએ રણઘાટડી ;
 હ્યો સંગે, હૃદય વર માગી રે, મા ભૂલિયે મંગળઘાટડી !

જ

વીરાંગનાઓનો વિનોદ

—

સખી! ક્યમ વહાલો મુજ ભરથાર?

કહે, કંઈ કહે કન્ય — વહાર:

“કેસરી કેટો, મુઝ વાંકડી, આંખડીમા અંગાર;

“રનાયુ વજરા, ઢાલરી છાતી, કટિયે કરી તલ્વાર:

“કનકનો તોટો પદમોજાર;

“પ્રતાપી સૂર્યવંશી અવતાર:

“હીપાવે ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“નસનસ વહે બીરશોણિત ઉન્હું ઉછળે સુણી પડ્યાર:

“બરા કળને દેડાના શુદ્ધ ક્ષાત્રધર્મ—ધડકાર:

“રૂપેરી તોટો પદમોજાર;

“પ્રતાપી ચન્દ્રવંશી અવતાર:

“હીપાવે ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“ભોગવિહારો સ્વાત્મસમર્પણ, ભોગ જનતા વહાર;

“રોગ હોય તો રણખેલનનો, મનગનતે તોખાર:

“કૃપ ને કુળ હીપાવણહાર;

“પ્રતાપી ક્ષાત્રવંશી અવતાર:

“હીપાવે ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“આંતરડાં હેતરડાપા'તા કરતા અરિદળ ઠાર ;

“ ગળ્યાં ગાત્ર, શિર ઢળ્યું ગરદને, અહીંથી હોય કટાર !

“ છતીને જયદેવી વરનાર ;

“ મરે તો ખુદશાં મુક્તિદાર :

“ દીપાવે ભર્યો રાજ દરબાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

“ જુઠિસમી શરઝડીઓ ઝીલતાં ઘેર્યો રિપુ સરદાર ;

“ પદા ખેલતાં અરિનાયકનું ધરણી ઢળ્યું હથિયાર :

“ કન્ય તવ કરે ગ્યાન તલવાર ;

“ ક્ષમાના ધરે વીર રાણગાર :

“ દીપાવે ભર્યો રાજ દરબાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

“ વચને વિધિરો, ટંસરી કંમે, અમરોશા આચાર ;

“ નંક-ટેકનો વ્યસની વહાલમ, અભય ગુરુઓ હિર તાર :

“ કંઈનો નિરખી જેને કાળ ;

“ ધરી મેં એ વરન વરમાળ :

“ વધાવે અમરૂલે કીરનાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

પરશુરામ પરાજય

—

ધ્રુવે કમધમતી ધરણી
ને પ્રચન્ડ વાણ વાય ;

ગગને તેજોજ્વલ તરણી,
વંટાળે છેક કવાય !

ગીધ કાગ કારમી ચીસે,
રો કરે કંકણ ચોકાર !

મૃગ હેતરે દક્ષિણ દિશે,
વાગે ભયના ભણકાર !

દળ-વાદળ ચઢદિશ ચડિયાં,
તૂટતી દિસે દિગ્ગંધાળ !

શાં અશુભ આ ચાંધડિયાં,
કે પૃથ્વી—મલયકાળ !

દેવ લાગે નયમ વન વિષે,
અંતર ભભુકે ત્યમ લહાય !

નિર્માણ ચણુ શું ધરે ?
દશરથ દિલ કંઈકંઈ ચાય :

ત્રિકુલ શાશ્વત—તરસી,
યદિ : વિઘ્નતને ચમકાર ;

કર સાહી તીક્ષ્ણ ફરસી,
લોચન ઝરતે અંગાર :—

ઓ આલે હમ સ્વરૂપે,
 પ્રલયરા ખરશુરામ;
 નિહાળ્યા દશરથ નૃપે,
 ને હારે બળ, ધીર, હામ!

“ઓ રામ, ક્ષાત્રનૃપભયા !
 “તુજ પરાક્રમે પ્રખ્યાત;
 “પ્રલયગંધી કોમળ કાયા,
 “પણ કીધા અસુરો મહાત:

“વળી જરા ને ભનકીં જીત્યાં,
 “જામ જનકરાય—મન્દિર;
 શિવધનુર્ભંગ લેઈ કીધો,
 “ઓ હૈં વસિયું હીર:

“નિન આહુ હીર-કસોડી,
 “લે દડે બીજી કોદડ;
 “તુજ જગાવ નૂરભર જ્યાતિ,
 “ને અદાવ બાણ પ્રચંડ:

“યદિ હોય ક્ષાત્રબીજ સાચાં,
 “તો કર ત્રિભુવન ટંકાર;
 “ને કસવા બળ તુજ તાન્ન,
 “ઝીલ હૈંદયુક્ત પરકાર:”

• “સરદેન્દુ રોગ કળાએ,
 “કરતો રજની રળિયાત;
 “જીવલતા આયમીં ભયે,
 “પ્રકટતાં ભાનુ પ્રભાત:

“મદક્ષર વચના મા બોલો,

“છો છત્રછાયસમ આપ;

“મમતે રાજી રગદોળો,

“ને વ્યર્થ ગુમાવો મારપ;

“શી લંકેશુલ્ક—અભિલાષા !

“ઓ બ્રહ્મપુત્ર બળવાન !

“શિશુ સામે જયની આરા!

“શાં વધરે તેથી માન ?

“કીધા નદત્રિ પૃથ્વી.

“ઈપાર્થી અંધર્વૌસયાર;

“મદિ લ્હોય વળે ના તુષિ,

“તો યાઓ બસે તૈયાર.”

કહી દરાચયનનંદન કોપ્યા,

નંદનંદન અભિમાન;

દર વિષ્ણુ—ધનુષ્ય જ ચોલ્યા;

પાથિવવર્ણો પદ્મશ્રામ;

પડછન્દ પડ્યા ત્રિલોકે,

દરાચયસુતને દકાર;

પદ્મશ્રુનો આત્મન્ શોકે,

ગળવા માંડ્યો હંકાર :

જ્યાં યજ્ઞ યાગ તપબળના,

ને દૈવી બ્રહ્મપ્રકાર;

તેજસ્વીન મુક્તાફરો,

બટી પ્રજાવ, યાય વિનાશ :

નિરતેજ—અચેતન કીંતી,
 ધરશુભો પાર્થિવ ગાણ;
 તેવકર્ષણ કરી લીધા,
 રઘુપતિએ ખેંચી ગાળ.

ગોહર કલવલી ધરાગી,
 ને નિર્મળ વાયુ વાગ;
 ગગને યગદિર્ગવલ તરણી—
 ના તેજે ત્રિભુવન નહાળ.

દળ-વાદળ રૌ વિખરાયા,
 ને વેતે મંગળ આ ;
 મદ તેજ બધાંબ ખુઝાયાં
 પ્રકટતાં રઘુકુંઠ—ભાળ.

ગંગ મુહૂર્ત મગળ કચારે,
 મુજ પશ્વરા ભારતડાર ;
 હાલુવા પાર્થિવગળ કચારે,
 ધરગે રઘુપતિ અવતાર :

આ ત્રિકાળજાની સન્તો,
 શા તપસ્વીઆ ! સંકેત
 આ પ્રમાધિસ્થ મહન્તો.
 ગદ વાંચા બા-તંત્રી.

૩૬

હાડીલાં ખાલ હરિણ-વિહાર,
મધુરવાં કરે વેદ-લલકાર;
ઝરતાં નિર્ઝરિયાં મૃદુ ધાર,
લીલોતરી દળઃ અદારસાર:

હરિયાળી લીલી કુંજનિકુંજે, વસન્તના નિત્યવાસ;
યોગ કર્મ ને તપકર્મ વશ સોહંત બટુક અભ્યાસ:

શ્વાસ પ્રતિશ્વાસે રાત્રિ ધ્રુટાય;
અમરગણ અવતરવા જ્યાં સ્થાય:

તપોવન અક્ષતજ્વલર રમ્ય,
કલા પ્રકૃતિએ ગૂંચી અગમ્ય;
અલૌકિક તીર્થક્ષેત્ર અભિરામ,
અદ્વિતીય ધર્મ-પુણ્યનું ધામ:

મનમન સમીરણની લહરે અમીવર્ષણ છંટાય;
ચક્રદિશ તરે ફળ ફલડે ફલડે ગીત ગહન સુસાય:

યાય મનુહૃડાં શીતળ હેમ;
મધુરમધુ પરિમલ અર્પે પ્રેમ:

વહનું નિર્મલ પાવન નિત્ય-
બ્યાધિહર વાતાવરણ પુનિત;
તપોવનની રક્ષાને કાળ,
હંકારે થાય ખડા વનરાજ :

શાક શાક ને સુશ્લેષ, સૌ વ્યથિભાવ ભૂલાય;
દષ્ટિદષ્ટિમાં સમષ્ટિતરો અણકર્યાં અનય:

ગાય કિતર નારદ મહિમાય;
ભોમરજ દુર્લભ ત્રિભુવનમાંય:

દર્શથી કરે ઉદય-લોચન,
રૂપરથી પતિત થાય પાવન;
ગવતે અભરિંગી આણ,
આણમાં વરયાં વિશ્વ કલ્યાણ:

સન્ન્યાદિ પરકર્મ—ધર્મથી સિદ્ધિ સાધના ઈષ;
કુહરન—અંકે અક્ષરસભીના વરા અપિણ અસિદ્ધ-

ચિન કરી ચિદાનન્દમાં લીન,
તપે તપ અદકેશં દિનદિન:

* * *

કેશાબા

૨.

કમલવનમાંય ઉદયતે ખોર,
ઠળે રવિકિરણો તેજભિલોર;
બરે અભાન સુવર્ણપ્રકાર,
પ્રકુલિત પામે પદ્ય વિકાર:

- સેનાદળસદ્ધ નૃપતિ રણભામિત્ર પધારે તેમ;
“અન્ય તપોવન થયું” કહ્યો અપિવર પૂછે કુશળજ્ઞેમ:
પ્રેમથી છલકાતે ઉરભાર,
કરન્તા અસિદ્ધ અત્યાર:

વૃક્ષશાખા પવને હેરાય,
 પૂષ્પ, પથ વધાવવા નેરાય;
 પ્રતિપળ વિદગ્ધ ટૂંકા ધાય,
 ભાવ સૌ સ્વાગતના સૂચવાય:

ઝમઝમ ઝરતાં ઝરણાં ઉછળે, હરણાં મન હરણાય;
 કિન્નરકંઠે બટકો મળી મુખ વેદમંત્ર શુચિ ગાય:

થાય મન વિશ્વામિત્ર પ્રસન્ન;
 અતિથિસત્કાર વિદ્વોદ્ધૌ અનન્ય:

પધારી મનભર સુન્દર સ્થાન,
 નૃપે કીધાં ગંગાગળ પાન;
 રમ્યાં શ્રમ તાપ સાંતિને દાર,
 શ્રવે મુખ લસિષ્ઠ્ય ઉદ્ગાર:—

“રાય! ખેનોતે પાય પધાર્યાં, ખેડી દૂર યોગન:
 “અભિલાષા અવગણશે મા, હ્યો અત્ર આજ બોજન:”

સૈન્યગણ સહિત નિમંત્રણ થાય,
 ગણ ઋષિનાં કયમ દયાપાય?

આશ્રમે કલ્પવૃક્ષથી ગાય,
 દિવ્ય ‘શશલા’ નામે સોહાય;
 નિત્ય એ હોમધેનું પુનિત,
 ધર્મે માનવાંચ્છિત સૌ સાહિત્ય:

આજ્ઞા સુર્ણ પાલક ઋષિવરની, ભરેલ પટ્ટસસ્વાદ-
 અમૃત શો, શશલાએ દીધો, સહુને મિષ્ટ પ્રસાદ:

આમ આતિથ્ય સ્વર્ગશાં થાય.
 રાય મન કુતૂહલતાં નવ માય.

* * *

તૃપાતુર નૃપને આદરમાન-
કરાવ્યાંતાં શેલડીરસ પાન;
લોભી પુરપાલ રસે લોભાય,
શુષ્કમન સમ રસ પણ સૂઝાય !

સૂકાય વિશ્વામિત્રતણું ત્યમ, જમણતૃપ્ત જીવન;
રાખલાને સ્વાધીન કરવા, મતિભ્રષ્ટ થયો રાજન :

અન્નદાતાપર પણ અપકાર !
સ્વાર્થભર સરે નૃપ ઉદ્ધાર :—

“લૂંપ્યાં દિલ ઠાર્યા ભોજનપાન,
“લુખ્યાં દક્ષિણા હિણ્યાં પણ દાન ;
“ત્રીપશે રાખલા મુજ મન્દિર,
“નૃપ હું વાંચું બેઠ રચિર :”

“અણચિત્ત્યા પણ અતિથિ છો મુજ આશ્રમ ભૂપતિ! આજ;
“શાસકધર્મથી ભ્રષ્ટ થતા મા, દૂષિત કરવા તાજ :

“લાજ કુળ મર્યાદાને લોપ,
“રાજ્યપર ઉતરે ઈશ્વરકોપ.”

મુણી નૃપ કરે રક્ત લોચન,
બળે ક્રોધાનળથી વનવન ;
વાય મુકેલાં વાયુ સહુ ઠામ,
આવરણુ બાદળધેરું રથામ !

પગથે પગથે જાયા પળતી : કીર્તિ પરાક્રમી પાસ ;
શબલાથી ત્યમ ત્યમત્ય કયમ ઋષિનો જીવન સહવાસ ?

આશ ત્યાર સમોવડ શ્વેત,
પીગળે ને પામે નૂપ જેદ !

“ભર્યા દઈ કંચનના લંડાર ;
“હસ્તિ, રથ, અશ્વો પાણીદાર ;
“કોટિ કુધરિયાળી દઈ આય,
સમર્થુ માગે તે ઋષિરાય !

“શબલા ! શબલા શબલામાં મુજ મોથું મનવો મન ;
“જદલાથી, દક્ષિણાર્ધે કે શાસકને જ વચન ;

“અન્ય સૌ છાંડી વાત વિચાર,
“મેટ જો સત્તાને અધિકાર.”

* * *

વિગ્રહ

૮

“આશ્રમે શાં સત્તા અધિકાર ?
“બધાં અહીં છુટાં બળ-હથિયાર ;
“ઉચડતાં તેજ તપોબળ આંખ,
“ભરમ થાય પાર્થિવસત્તા પાંખ :

“કય-સાદું જાળે તમ ચન્નયે : દયાતણું અહીં દાન ;
“યોગ પ્રબળ અવગણી અજમાવો, ચાલ પ્રયોગ મહાન :

“માન-ભૂષણુ માને ને રીત,
“વર્તવા નહિ વિરુદ્ધ વસિષ્ઠ : ”

સહને સોળ કળા શશિ ભૌમ,
ભીજવે અમીરસથી પદ ભૌમ ;
પૂર્ણિમાપૂજક પ્રણયી વૃન્દ,
પૂજને પામે પરમાનન્દ :

સ્નેહ અને સૌન્દર્યગુણ્યા એ રાશધરપર કરી કોપ;
મઠધેલો રાહુ પદ ધરતાં, થાય શક્તિ નિજ લોપ :
રાય ત્યમ કરી સૈન્ય તૈયાર,
ભરે શબઘાપર સાવજ—ફાળ.

ભયંકર મેઘનાદશે ધોર,
ગેબી શબઘાગર્જનને રોર;
ભોમપર પાંપણને પલ્લકાર,
પ્રકટિયા અસંખ્ય શૂરસરદાર :

પ્રબળ હણાતું નૃપદળ પળમાં, હણાય દિશ્વામિત્ર ;
નૂર શૂર યશ કીર્તિ હણાયે: હણાય ધર્મ પવિત્ર :
નિત્ર એ કાન્નયોજ્યું રથામ,
શાન્તમન નિરમે ઋપિ તમામ :

પ્રકટતાં પ્રચંડ હૂતારાન,
થાય જ્યમ વરતુમાત્ર દહન ;
રાજ્યસેનાગણનો ત્યમ નારા—
નિહાળી નૃપાળ થાય નિરાશ :

વેગવિહોણા અગ્નિધિસમ મુખડે ગ્લાનિ હવાય ;
નરાતાર નિસ્તેજ રવિશે, ફિક્કો પડી લજવાય :

કાય કંપે, સૂઝે ન ઉપાય ;
પરાજય બ્હોરી બ્યાકુળ થાય.

* * *

“અણિ”નો નય

૫

સોંપી સુતને રાજ્યાધિકાર,
આદર્યાં દારણ તપ તત્કાળ;
હિમાચળશા સંધમથી નૃપ,
હિમાલય, સમાધિમાં તર્કપ:
વિલંબા શંભુ, રિઝયાં મન, મનગમતું લહી વરદાન;
લતુવેદળળપર ઝૂઝી નૃપ અદકું ધરી અભિમાન-
માન ગૂમાબું મેળવવાય,
વિવર્યથી વરવા આશ્રમ નય.

યજ્ઞ વડવાનળભર ટંકાર,
છુંદે તીર ને વરસે અંગાર;
તપોવન લહાય લહાય ફેલાય,
પંખી, મુગ, જીવનંતુ હોમાય!

‘શમલા’ દોડી જસિષ્ટ શરણે, દયામણે લોભન;
ઢાળી પોપચું શાંતિસંયમે, ઋષિ વિમાસે મન:-

“ઈંદ્રો પડશે વિશ્વામિત્ર;
“આત્મભળ દાખવું આજ પવિત્ર”.

કોટિ રવિકિરણે, તેજ અનરત,
વહે ઋષિ યજ્ઞકંડ ઝહી હસ્ત:-
“યોજ, શ્રી નૃપ! સૂણ્ય ગિર્વાણ,
“સકિત તુજ હણાયો, છે મુજ આણુ.”

ઝરમર ઝરમર નળવૃષ્ટિમાં, અમી છાંટણુ છંટાય;
શાંતિ શાંતિ ત્યમ તપોવને, ને અગ્નિ અજ્ઞ યુગાય!

રાય, ઋષિતપ—તેને અંતય;
આત્મબળ—મહાત્મ્યાસામાય.

“દયા, દ્યો દયાનો ઋષિવર ! ભીખ,
“આજ અનુભવી અનુપમ શીખ;
“અઘરસભીનું આત્મિક નેમ,
“કરે વશ વ્યોમ, ભોમ, રવિ, સોમ:

“ક્ષણિકમ્ ક્ષણિકમ્ જળસુદ્ધુદ્ધુ સમ, પાર્થિવ બળ અધિકાર;
“જગત્ત્રિવેતા આત્મબળે શાશ્વત જીવન જયકાર:”

પ્રારથી ભેટશે ઋષિને રાય;
રાય “અઘર્ષિ” સવા ચિત્ત ચ્હાય.

તપોવનસત્તા શા રાસાર !
આશ્વમેના વરવા વિહાર !
ગિર નર્મદધાટું સૂતકાર !
હિમાલય રમે આંસુ યોધાર !

આક્રમણો કૂર ખમી ખમીરથી, પડી હિમાચળ પીઠ :
મમલારપ મુજ રાષ્ટ્ર રક્ષવા પાંચજી એક જસિદ્ધ :
છટ એ સિદ્ધ ભાવના થાય,
આયુ તે અભિલાષે લંબાય.

૪૬

રાષ્ટ્રદેવ

—*—

તાતતણા આ તાત મતાપી,
રાષ્ટ્રદેવ ! રખવાળ તમે ;
છોર કછોર ચાચ કદાપિ,
લ્હોચ તમારાં બાળ અમે :

જનની—જનકે દઈ અવતાર,
સોંપ્યા તમ ચરણે પરિવાર :

મુખડાને શ્રાવણ શરવડિયે,
કુખડાને ભાદર ભરપૂર ;
આંસુ—ભાવભીની આંખડિયે,
નિરખું આજે નવલાં તૂર :

ઈન્દુનાં અમીખિન્દુ ઠર્યાં,
ને લાનુનાં તેજ ભર્યાં :

ન્દાની પણ નવતેરી આંખે,
દિવ્ય આજ તમ દર્શન ચાચ ;
ન્દાની, પ્રાણ—અનેરી પાંખે,
ઉન્નત પથ ઉડવા ચિત્ત મ્હાચ :

દહિ ઠરે જગ જે જે ઠામ ;
વાચું ત્યાં તમ શાશ્વત નામ :

રઠિયાળાં રસભાવી ગામડાં !
નિર્મળ પાણી, જલા, પ્રકાશ ;

ભર્થાં ભર્થાં પયશ્વિલા લામડાં,
નવનીત, ગોરગ, બી ને હાશ :

પંચામૃતનાં કરતાં પાન,
આત્મા—દેહ બને જળવાન :

હરિયાળાં જેતર વન વાડી,
ફળદ્રૂપ તરવર ને ફલફાલ ;
રસકસભર ભોમે પટ પાડી,
પકવી મેલુમેલુ પાક રસાળ—

કુદરતનો જોધી સન્દેશ,
તમ ભક્તિલીન કરે હ્રમેશ :

મોહકભાવિ હૃદયનીચના
નાતબતના અનિષ્ઠ ભેદ ;
વર્મ—પંથના વાદ દૃષ્ટતા :
બાધક એ તરવાને છેદ :—

સંપે ગ્રહી શુચિતા સાદાર્થ,
હળીમળી વસિથે સૌ ભાઈ :

સ્વતંત્રતા ને સ્વધર્મકેશ
રક્ષણાર્થ ગટગડે નિશાન ;
દેશ દેશ ઠોકાયા હેરા,
ભારતદ્વજનુંથે ત્યાં સ્થાન :

ખરા મેક સમ સૈનિક વેશ,
રાષ્ટ્રદેવ ! દેશે આદેશ.

મંગલાર્તિ

-૪-

અતન્ત રસઅમ્ભોધિ સમોવડ, નિર્મળ નલમંડળનો યાજ ;
અખંડવીજશાં તેજોજ્વલ મહોં, વેયો તારકફલ રસાળ :

પ્રભુવ મંત્ર સુર જપતાં જોમ,
અભિવન્દે, જય ભારતભોમ !

સૂર્ય શશિ બે દેવી હીવડા, અનસ્ત જ્યોતે પ્રકટ રવરપ ;
મધુરે મધુરે મલયાચળનો, અનિલે વહેતો પરિમલ ધ્રુપ :

અગ્નિહોત્રિ કરો ત્રિકાળ હોમ,
અભિવન્દે, જય ભારતભોમ !

ઘટઘટમાં ધંડારવ ગાજે, પંચનાદની બંજે પખાલ ;
ઢેપા ને સન્ધ્યા સુન્દરીઓ, ઉરાટે મા ! અખીલ ગુલાલ :

સકળ ભરતકુશોત્પન્ન કોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

અગમ્ય તુલ મન્દિરે આવી, અણુદીઠ સર્જનચક્તિને હાથ ;
અદ્ભુત વિધિએ આરતિ થતી તુલ, ભારતિ ! ઓ મુજ ભારતી માત !

પ્રકટે ચિતન રોમેશ'મ ;
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

તને જ કેવળ શિર ઝુકાવી, પાવન ચરણાગ્રજુલ ચૂમી :
રોવક પૂજક ભકતો ગાતા—મંગલાર્તિ . ઓ માતૃભૂમિ !

છવનછવનમાં પ્રકટે જોમ ;
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

ગંજા યમુનાં સતે સામરો ચરણામૃતનાં કરતા પાન ;
કૃતિમેળદારી કુદરત મા ! કરાવતી ભૂષણ પદિધાન :
પૂર્વજ વીંધીને પઠ વ્યોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

વસન્તવાયુ ચગ્ગર ઢોળે, હીમાચળ રેલે રસધાર ;
કવિ કાવિદ ઋષિ સન્તમહન્તો, તુજ મન્દિરિયે કરે વિહાર :
ને નૈવેદ્યે સારવૌ સોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

આખંડ દેવાતનવન્તી ઝો, જીવનજનની ગુણગંધીર ;
શોભ—તપોબળ—ધર્મે રંગ્યાં અંગે સોહે ભગવાં ચીર :
હૃદ્યે ત્રિવિધ તન ધામ્તો ધોમ,
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

અંતરાત ને વસ્ત્ર, વેદનાં પાન, સહે તુજસીની માળ ;
ચતુર્ભૂજમાં ચાર પદારથ, સજી ખરાં પઠ પૃથ્વી વિશાળ :
ભામ્યવિધાતા ભારતભોમ !
વન્દે ભરત—કૃતોત્પન્નકોમ.

ભારત જયંતી

—

સામગ્રી નન્દનવનની,
 ને લઈ મંજુલ ફલદાર ;
 ભારત, ઓ ભારતજનનિ !
 દેવો ઉતરે તુજ દ્વાર ;
 જગન્મુખી દિવ્ય જયંતી,
 ખડે ખડે ઉજવાય ;
 ભરખસાન્ડે પુણ્યવંતી,
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

તુજ પરિવાર પથરંગી,
 મા ! ભૂક્ષી ભેદાભેદ ;
 આમનુ ઐશ્યે આનુસંગી,
 ઠંઠું ધરે નલ નૈવેદ્ય ;
 તુજ પાદ પનોતા સેવી,
 સ્વાર્પણથી સંતોષાય ;
 ભારત, ઓ ભારતદેવી !
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

સેવન પૂજન ને ભક્તિ,
 વર્તન વચને યરાગાન ;
 એ જન્મસિદ્ધ મનુરાજિ,
 હણવા મયતાં, હેવાન—
 નિષ્કળ હળ ચત્તે ચાતા,
 જ્યાં સ્વાત્મરામર્પણ થાય ;
 ભારત, ઓ ભારતમાતા !
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

“સત્યે કલમે સત્તાએ
 “જ્યાં સૂળ બન્ધન બન્ધાય;
 ત્યાં સત્ય, સ્વધર્મે ન્યાયે
 “સર્વેશ્વર સ્હાયક થાય.”

ગિર્વાણ કળે જગજૂની,
 ને મંગળ તુજ વર્તાય;
 ભારત, ઓ ભારતભૂમિ!
 જય જય જય તુજ હિચરાય.

છે દંડ—દમનનીતિમાં
 મનુ—તપ સિદ્ધિ સાધન;
 ને શાશ્વત ધર્મ—પ્રીતિમાં,
 તુજ પ્રવર્તતાં શાસન:

આસોન્ધવાસે જ્યાં આવી—
 લગની, ત્યાં શા ભણુકાર?
 જય હો જય ભારતભાવિ!
 તુજ ત્રિલોકમાં જયકાર.

તુજ મહિમા ઉર્જવલ ગાતા,
 ગૂંથી જયશુ હરતાર,
 ભારત, ઓ ભાગ્યવિધાતા!
 પુત્રો તપતા તુજ દ્વાર:

જયનાદે દિવ્ય જયંતી,
 મંદિર મંદિર ઉજવાય;
 ને ઇશ—આશિષ વર્ષંતી,
 જય જય જય તુજ હિચરાય.

૬૬

ભારતને ચરણે

-૨-

કોઈ દેવ પૂજે, કોઈ દેવી પૂજે, પૂજે દિલના કોઈ દિલાવરને;
શુદ્ધ રોવનથી નિજ સિર ઝૂકે, સહસા ભૂમિ ભારતને ચરણે:

આંછ આંખડી જનની—નૂરથી,
ચળે ચિત્ત ન પ્રલયનાં પૂરથી;
સૂર એક જ અન્તરતપ્તપૂરથી ભૂમિ ભારત ! ટુંદી-ટુંદી, ઝડલે:-કોઈ

એક દર્શી આદર્શી આલેખનમાં,
એક નામ જડ્યું જડ ચેતનમાં;
રસના રસ સિંચતી છવનમાં, રસિયાં ભૂમિ ભારતનાં રઠણે:-કોઈ

હતિહારે કથા જેની કીર્તિભરી,
એવી માતૃજયન્તી નિરખતાં ફરી-
નુદે કાસ બાલે જમયોષ કરી, અવતાર ગણ્યું મન્ય એ સ્મરણ:-કોઈ

॥

“ ગુજરાત માત ચરણે ”

—૪—

અમ જન્મ ને જીવન હો, ગુજરાત માત ચરણે;
તપસિક્ષિ યુગ્મકુળ હો, ગુજરાત માત ચરણે:

વાણી વિચાર કર્મ, ને ને બને રસધર્મ;
બન ધાન્ય ને વતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

નર્થમ ભોજગીત ગાતી સરિ સિન્ધુમાં સમાતી;
વિદ્યાકલા વહન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ઋષિયજ્ઞ યોગ અર્થ, નૃપયજ્ઞ ભોગ અર્થ;
સેવા પૂજા યજ્ઞન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

સરમાં સરોજ ખીલે, વિભાવ છેય સભિલે;
ખીલ્યાં હૃદયકમલ હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ઠંડાલાંને સૌથી ઠંડાલી, ફૂલપાંખડી દે માળી;
ઠંડાણું ગણ્યું રતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ફૂલડાં ખીલી વસન્તે, સોહાય દેવકંઠે;
ઉદાર વા પતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

૪

જય ભારતનો

દગન્ત ગજવતાં ગગને,
ગડગડિયાં ગેર્બીં ચિશાન;
ડંકા વાગ્યો સુરસદને,
કલ્યાણક કિન્નર—ગાન:

અજવાળે રવિ ત્રિબુજ્જનને: શશિનાં સુધારસપાન:

નારદ સાથ,
શારદ માત,

છેટે વીણાતાર:—

“જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર:”

દશમુખ, દાનવ જીત્યા ને
રાખી રઘુપતિએ લાજ;
ક્રોધ મુક્ત દેવીં સીતાને,
થયું સ્થાપિત રામ સ્વરાજ્ય:

પરિનોખ્યાં માતપિતાને, ઉદ્ધાર્યો દેશ—સમાજ:

એ રઘુરાય,
બહારે બાય,

ધરી પુનઃ અવતાર:

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર:

દોરબ રાતદળ જીત્યાં, ને
 રહી પાડવપુણ્યથી ભાજ;
 દ્રોપદી દુઃખદિન બીત્યા ને
 થયુ સ્થાપિત ધર્મસ્વરાજ્ય.

શ્રી કૃષ્ણે ગાઈ ગીતા, ને યુઝવી અર્જુન—દિલદાજ.

એ જગરાય,
 બહારે ધાય,
 ધરી પુનઃ અવતાર.

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.

નવલખ તારકનુ જાખા,
 નભ તપતા દિનકર—તેજ;
 બાડ પ્રતાપભૂપ અનોખો,
 અગણિત રિપુદળમા એક

ફૂટ ન કટ સૌ સાખ્યા ને રાખ્યો ભારતદેક

એ જ પ્રતાપ,
 હજુવા તાપ,
 ધરે પુનઃ અવતાર.

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.

સૌ યવનદમન વિરાગ્યા,
 શિવાજીથી રહી ભાજ;
 મનુકુળ સુખશાંતિ પાગ્યા,
 થયુ સ્થાપિત શિવ-સ્વરાજ્ય.

શુભ મહિમા મહીમાં જાગ્યા, ને તપ્તો યસોજ્જ્વલ તાજ :

એ શિવરાય,
ઠંડારે ધાય,
ધરી પુનઃ અવતાર :

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર !

એ અનુપમ ઠંડાણું વાયુ,
એ હંમેશાં સુહાગી જાણુ;
એ સુદર્શ મંગળ આભ્યં,
એ કૃષ્ણ ગદ ગિર્વાણુ:—

“ ભારત ! તું હો હીર્યાયુ, તુજ વર્તો વિદ્યે આણુ ”

એ આશિષ,
દેતા હીરા,
વરસે અમૃતધાર :

નિધિ નદ કુદરત ગૂંજન એકજ : એક પાંખી ટક્કાર :—
“ જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.”

॥

પાક ઇસ્લામ

-૪-

નક્ષત્રોની મધ્ય રેડા, સોઢે જેમ સસિ નભે;
સોઢે નશાલી સઢે એવા સ્પેન + સમ્રાટ સૈન્યમાં:

હાઈ તમ્બુ, પડેલ હાવણી અહીં, ઇસ્લામ ભૂમિ હતી,
પ્રાતઃપૂજાસમી પ્રકુલ્લ દિશ્વતી સૌનીય ધુખાકૃતિ;
સત્તાનાં મદ ઘેન કિંતુ મડતાં, બુદ્ધિમતા પીગળે,
સારાસાર વિવેક છેક વિસરે, પાર્થિવ સત્તા બળે:

“તોડા જતાયલી મહારી, ઇસ્લામી પન્યની પ્રભ;
“સ્વીકારે ધર્મ પ્રિસ્તિનો સુખે રહે તેહ રાજ્યમાં:”

દ્રાંડી એમ પિટાવી સ્પેનપતિએ, જેતાતણા ગૌરવે,
“જીતી ભોમઃ જીતું પ્રલોભન બળે ઇસ્લામ ધર્મે હવે;”
એવા કંઈક તરંગ કોટ રચતો, મસ્તાન થઈ મહાલતો,
ને સન્દેશ, વહી સ્થળેસ્થળ વિષે વાયુ પહોંચાડતો:

જંગ પતંગરા જીવો જ્યુકજ્યોતિ નેઈને—
પડે: રવધર્મજ્વલ થઈ પ્રલોભનોર્થો મોહિને;
સ્વીકારી સ્પેન સાલખી, બુસલ્મીનો મહાલતા,
સપૂત માતૃખ, ધર્મ કોક તો લિભળતા:

“જંઘા, રેવા જીવન જીવવાં, ભોમને ભારવાહી,
“મૃત્યુ એથી અધિકતર છે શ્રેષ્ઠ, સંસારમાંહી;”
એવા જેના હૃદ થડકતે, આસમાં રાખ્ત વહેતા,
ભ્રમો ચોંધો સફલ કરવા જન્મ, વહાલી જનેતા:

+ આઈઝાબેલા, + ફર્ડિનાન્ડ

જેહું જેના પુલકપુલકે શુદ્ધ ઇસ્લામ સોશિત,
 ને સર્વાંગે નૂર ભભુકતું, નિર્મળું ને વૌશબિત;
 સિન્ધુતીરે સમીરણહરી, વાય મૃદુ મધૂરી,
 ધીરે તેવાં વચન વદતો, ચિત્ત સંચી સખરી:—

“નથી હાર્યો યુધ્ધે, હૃવો શરણ થાયું નવ ખને,
 “દગાથી છતાયો, હૃતું છળથી તો હુંય તમને !!
 “વિતી કિતું વેળા, અર્ધીન કરી કિલ્લા, કુશળ હો;
 “નથી સંખાવાનો, જીલમ તદપિ ધર્મખળનો:

“રાજ્યના દંડથી કિંવા, પ્રલોભન કે જીલ્મથી:
 “ધર્મના શાસકો થાવા, નિમ્નું પયગમખરે નથી:”

મર્મવેધી સુણી સૂત્રો નૃપગર્વ ગયો ગળી;
 “પાક છે તું, ધર્મચુસ્ત: માગ ઓ ઇસ્લામ! કંઈ:”

“કશુંય નિજ હિતાર્થે, ચાચવું છે હરામ,
 “અજાય વચન વાંચું, ધારીને ધર્મકામ;—
 “કનડગત કદિ ના યાય ઇસ્લામ નામે,
 “સકળ મુસલમાનો ધર્મસ્વાતંત્ર્ય પામે:”

“થાઓ સ્વતંત્ર મુજ રાજ્ય વિષે સ્વધર્મે,
 “બક્ષીસ લ્હોય ચહું અન્ય હું આપવાને;
 “સુવર્ણ મ્હોરસહ અમ્મ સર્વોકારી લેરો,
 “રહે રાજ્યભેટ—રમરણો દદાયે હમેશાં:”

“કોનેડા એ વતન ગહારું, થયું સ્વાધીન રચેનને;
 “છાટી કે મોટી બક્ષીસો, વળ્યું આજથી છે મ્હેને:

“આઘ્રિકા મૂળ ભોમે જઈ, અધૂરાં આયુ ગાળશું;
 “પુદાની બંદગી સાથે ધર્મકર્તવ્ય પાળશું.”

જૂંટાતા હફ

-

જ્યાં શિવડમરૂં સૂણાયે,
અદ્ભુત તાંડવનૃત્ય યાયે,
મલયાનિલ મીઠો વાયે,
સૌંદર્યે ભોમ સુઢાયે,

ને પ્રકુલ પ્રકૃતિ માત, રૂપે રળિયાત, ક્ષણેક્ષણ ખીલે ;
પ્રભુ-આદેશે ને આશિષે નિર્મળ નિર્જરિયાં બીલે :

અમી સત્ય દયા આદરેં,
જ્યાં પ્રેમળધારા વરસે,
કલ્યાણક શિવની છાયા,
મૃગ—કેસરી વચ્ચે માયા !

જ્યાં રાજાનાં સામ્રાજ્યઃ પુનિત કૈલાસ હીમે અંબોળે ;
તે પુનિત ભોમપર, માનસરોવર ઠંધું કુદરતને ખોળે :

ત્યાં રાજહંસ રૂપાળા,
સુક્રાંશન ચરવાવાળા,
નિજ હંસગતિથી ધીરે,
ઉતર્ધા માનસસરતીરે,

એ સુવર્ણ ને સુગન્ધ સમોવડ વંદ્ય નેહ શોભાને,
હિલ દેશ ઉપનૈષા, દેવકોટિના બળવંતા બ્રહ્માને :

નૈસર્ગિક હંમનિવાસ,
 ને કેવળ દિવ્ય વિલાસ;
 શીદ દેશે ત્યાં સુર દાઝે !
 એ દેવસોકને ઢાળે ?

ઢાળે—નવ ઢાળે ત્હોય, બળે પળમાંય નસાડયા હંસો !
 નાસે, પણ ચારો કેમ વિલય ગુણગ્રાહક હંસલ અંશે ?

મુક્તાકુળ કેવળ ચરવાં,
 પય પાન—છાંડો જળ—કરવાં,
 ને “હંસગતિ”ની હેવા,
 સૌ જન્મસિદ્ધ હક એવા—

“છીનવી લેવારો લેશ નહિ તુજ દેશબળે એ દેશી !”
 એ હપાલમ્ભ સૌ રાજહંસનો, વિરચોને ઉદેશી :

ઓ આર્ય ! આર્યભૂમિભ્રાતા !
 ઓ હિન્દી ! હિન્દ નિજ માતા :
 જે જન્મસિદ્ધ અધિકારો,
 શા તેપર ફર પ્રહારો !!

શું સત્ય વાણી વિચાર, સત્ય આચાર દેશ ઉપનવે ?
 તો ધર્મ કર્મને યોગ ભલે તપભોગ પ્રસંગો આવે.

હો બન્ધન સ્થૂળ હનરો,
 ક્યમ લોપારો અધિકારો !
 પલ્લવો, ત્રાડો, દર્મી મારો;
 ઉર્જવળ આત્મન અંગારો :

ને શુદ્ધ સનાતન તેજ, પિતૃભૂમિએ જ ભર્યાં નસનસમાં ;
તે દેહદંડથીયે પરશે ક્યમ ભોંઠાં પ્રાચીન યશમાં ?

જો યજ્ઞવેદિ મ ટારો,
ને આર્યકુળ હોમારો,
તો આહુતિ દૈવી થારો,
ને નૂતન હિન્દ રચારો :

ભલો ત્યારે ભારતમાત, રૂપે રળિયાત ક્ષણેક્ષણ ખીલશે,
આદેશ, આશિષો, રાજહ સજ્જો આર્યવશ તવ ત્રીભશે :

યદિ ! રણબાળં સૂણાયે,
વીર પૂજન-ગીત ગવાયે,
ભૂમિભક્તિભોગ ધરાયે,
સૌ શૂરાતને સુહાયે,

ત્રિત યહો ધર્મ સામ્રાજ્ય, રવિશસિરાજ તપે ત્યાં સુધી ;
ને પુનિત ભોમપર નવે નિષિભર અખૂટ હો સમૃદ્ધિ :

❧

રણુ ઉંકે।

—૨—

સુખી રણયુધ્ધનો ઉંકે,
સમાધિ છાડતા સન્તો ;
ત્રિલોચન શંભુતું ઉધડે,
કે ખખર દેવીનાં ખખડે :
ધરા ધનવતે ચરણે,
ધપે સેનાનોં જયસ્મરણે ;
ગમરભૂ મેઘશી ગાળે,
કે નભ-દિગન્તમાં ગાળે :
સિંહણુ-સંતાન શૂરભરિયાં,
કરે યાહોમ કેસરિયાં ;
ખડગ સાહી મહામાયા,
કે સંગ્રામે ધરે હાયા :
સજ્જે રાક્ષ-કવચ અંગે,
વિજેતા ધૂમતા જંગે ;
ચલો, વીર! ચલો કૂચ કરીએ,
કે મુક્તિ સ્વાર્પણે વરિયે.

સમરાંગણની શરણાઈ

શરણાઈ ! શરણાઈ,
સુણાઈ
સમરાંગણ શરણાઈ :

જોર ઘટા નભ છાઈ,
છવાઈ
ભોમ શરાતનમાંહી :

વીરહાકલ વાગે, જગ જાગે ;
જય ગર્જન ગાળે શાં આળે !
હેતા દેવ દુવાઈ : સુણાઈ—

રણદ્વજ ભારતમાં રોપાયો ;
દેવાસુર સંગ્રામ રચાયો :
અમૃતમન્યન ચાહી : સુણાઈ—

મુઆ જીવે કોઈ કાયર—લોભી ;
શરા સુર સ્વાર્ષણથી ચોભી—
વરતા કીર્તિ સવાઈ : સુણાઈ—

શરણાઈ, સુખદાઈ
સુણાઈ !
કૂચ કરો ભડ ભાઈ !

• વીરપૂન જગ છાઈ,
છવાઈ
કીર્તિ પુરાતન ચાહી.

“ રણનો મારગ ”

રણનો મારગ છે શરનો, નહિ કાયરનું કામ જોને !
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, રાખે વીરનું નામ જોને !

સુત વીત દારા શિષ સમર્પે, તે અમૃતરસ પીતા જોને !
જીવનભોગખળે જોધાઓ, જગ પટીને જીત્યા જોને !

મરણ મોખરે થરથર કંપે, દિલની દુઘ્ધા વામે જોને !
તીરે ઊભા જીએ તમાસો, તે કાઠી નવ પામે જોને !

દેશદાઝની જે ઉર જવાળા, તે ભડ કયાંથી બાગે જોને !
રણે ચડ્યા તે મુક્તિ પામે, દેખનારા દાઝે જોને !

માથા સાટે મોંઘી વસતુ, સોંપડબી નહિ રહેલ જોને !
મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનના મેલ જોને !

રણવાળાં વાગે ને સાચા વીર પડે મયદાન જોને !
ખડા મોરચે પડે ન પાછા, ચૂકે નહિ નિશાન જોને !

એવો મારગ છે શરનો, નહિ કાયરનું કામ જોને !
રણધીરનો એ ધર્મ પુરાણો, કાયર જીવ્યું હરામ જોને !

સ્વતંત્રતાના સૈનિકોને—

વાગ્યા અમૃત ચાઘડીઆ, જાગ્યા દેવી રણકાર ;
ધિમ્કીટ ધિમ્કીટ ગડગડીઆં, રણવાદ્ય દેવી દરબાર ;
ધમધમતી ધરતી ઝીલે, કેસરિયાના ભણકાર !

ભડ બહાદુર !

ઉછળ્યા પૂર :

ઉઘડ્યા યુદ્ધ—રહબાર :

દિવ્યજગ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

હાકલ પાળી કુરુક્ષેત્રે, ને ડાહી રહી દિક્પાલ ;
અગાર ઝરે ભૂમિનેત્રે ચરી રગરગ વિગ્રહ જવાળ :
સ્વાર્પણથી ભોમ મુહાવો, ઘોળી પી કરાળ કાળ :

ને થાઓ અમર

એ મહાઓ શ્રી-વર :

વીર ! કરો સફળ અવતાર :

ધમ જગ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

ડકો સૂણીને ધસતા, તણે સમાધિ સતો બહાર ;
વનરાજ વનેવન વસતા, યદિ ! ભરે ધૂધવી કાળ :
ભીમ-ભીમતણા હણહણતા શા ર ગર્જીના તોખાર !

સૈનિક શૂર !

આત્મિક તૂર—

દીપાંવા આવાર :

જવનયુદ્ધ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

રણુ રામ—કૃષ્ણુ વિરાજી, શો કરે તેજ અમકાર !
 વીર પ્રતાપ ને શિવાજી, દે પૂર્વજ-મત અધિકાર !
 હીમાચલ નિશ્ચલતા દઈ રેલાવે અમૃતધાર :
                     ફૂલને   ફાલ,
                     દેવ   દયાળ,
                     વધાવવા   તૈયાર :
 જયદેવી ઉજી અનુરાગે સમર્પવા જયમાળ.

૪૬

સ્વાપ્ન પાઠ

પાઠ પઢાવો, કસરિયા કરવાનો :
અવસર આપ્યો, દેશહિતે મરવાનો .

નાથ ' પઢાવો પાઠ—મરી તરવાનો :

કવળ જુઠ્ઠાણ તરવરતુ સત્તામા જોઈ અન્તે,
તુજ હૈ ફે રણચુંધ આદ્યુ, વિશુંધ જયને પન્થે :

નથી અન્તપ્રયા, હેતુ તુજથી સાચો ;
દે બળ એવા, ડગ ભગિયે નવ પાછા :

તુજ ગુસ્સાને પાત્ર ન ઠરિયે, ભયથી લેશ ન ડરીએ ;
સ્વધર્મ કારણ સેવાભોગે, મરતા મુકિત વરીએ—

લે તે પહેલા ભોગ, ભલે મનમાન્યો ;
નિશ્ચય છેડેલા છે સૈનિક શૂરાનો .

દેરાદાગથી ભડભટ બળતા હૃદય કે પતા ત્રાસે ;
રૂઢનસિન્દુ ને રૂધીર ચીરાના : સ્વતંત્રતાની આશે—

ભેટ તને હો ' અનન્ત એ બળિદાનો ;
ને અમને હો, સ્વતંત્રતા બદલાના .

ખુદશા અતરફાર અમારા બીલોરશા નંત ત્રાતા '
દર્દીવડે દ્રવતી વિરાગે લીતર ભારતમાતા :

આર્ત પુકારે સ્વતંત્રતા એ ક્રમે ;
ધીરવીર બાદે જય વા મૃત્યુ અતે :

કેવળ તારા સ્વતંત્ર રાજ્યે સ્વતંત્રતા વિરામી ;
ભારતને કર સ્વતંત્ર, એ મુજ સ્વતંત્રતાના સ્વામી !

આણ સ્વીકારી તહારી ભરખઠાન્ટે ;
ભોમ અમારી ઉર્જાવલ હો નવખડે :

ધોર નિરામા ક્રુવતારક તુ, તુલ્યોયાં હોવાયું ;
ભારતઆજ્ઞા શિર ચડાવી, રણયજ્ઞ હોમાયું :

યજ્ઞપ્રભાવે જયદેવી વરવાનાં,
અવસર આવે, દેગ તારી, નરવાનો

—૫૭

કેસરીઆં

—૪—

દાનવદળ છળ-પાંખડે, ખાંડે ખાંડે ખડખડીઆં,
દેવોનાં તવ દિગંતમાં જયદ્વંદુભિ કયમ ગડગડીઆં ?

કહો વીર ! દ્વંદુભિ કયમ ગડગડીઆં ?
“ કેસરીઆં કરો કેસરીઆં : ”

સૈરન્દ્રી, સીતાનાં દમને ઝરે નેત્ર ઝળઝળીઆં ;
કૌરવકુળ, રાવળમૂળ ઉખડ્યાં : પુણ્યમહાત ઉધડીઆં :

સાથી પુણ્યમહાત ઉધડીઆં ?
“ કેસરીઆં કરો કેસરીઆં : ”

પાર્થિવખળથી ચવને કણમાં યુદ્ધ સૈન્યદળ હરિયાં ;
વીરાંગનાસહ ક્ષાત્ર કુટુંબો, મુક્તિ શી રીત વરિયાં ?

કહો વીર ! મુક્તિ શી રીત વરિયાં ?
“ કેસરિયાં કરો કેસરીઆં : ”

ગ્યહ અભેષ રમ્યો રિપુએ, બહુ કાવતરાં આદરિયાં ;
નિઃકંઠક કરો ભોમ, વીરકુળ જય જય કયમ ઉચ્ચરિયાં ?

કહો વીર ! જય જય કયમ ઉચ્ચરિયાં ?
“ કેસરીઆં, કરો કેસરીઆં : ”

મૃગલાંભાર શિકારી નજરે કેસરી બચ્ચાં પડિયાં ;
 સિંહણને ધાવણ ઉછરેલાં બચ્ચાં શી રીતે મરિયાં ?
 કહો શો રંગ રાખીને મરિયાં ?
 “ કેસરીઆં કરી કેસરીઆં : ”

પુણ્યશાળી મનુ પરભવ કર્મે પતિત—પાલન પડિયાં ;
 સ્વતંત્રતાના તપોવને તે શી રીતે સંચરિયાં ?
 કહો વીર ! શી રીતે સંચરિયાં ?
 “ કેસરીઆં કરી કેસરીઆં : ”

માયાબંધન લઈ માનવ હો ! અવનીતળ અવતરિયાં ;
 તન, વાણી, કૃતિબંધ ફિટાવા, કહેશે ‘ પણ ’ શાં કરિયાં ?
 આર્યવીર ! કહેશે ‘ પણ ’ શાં કરિયાં ?
 “ કેસરીઆં બસ ! કેસરીઆં : ”

એકવાર મરણ અમૃત પી : જીવન શિવપદ ધરિયાં ;
 સ્વાર્થેણ ભોગે સ્વતંત્રતા : જયનિશાન ત્યાં ગડગડીઆં :
 યશદ્વંદુલિ ત્યાં ગડગડીઆં :
 એ કેસરીઆં, ધન્ય ! કેસરીઆં : ”

❦

હર હર મહાદેવ !

કુચ કરે શરૂ રણરંગે
ભર ભારતનાં સંતાન !
જોધા ! જૂકાવો જંગે,
ને જૂઓ સિંહ સમાન ;
“ હિંમતે મરદાં—મદદે ખુદા : ” તક સાધો વીર ! તતખેવ-
ગજવો હર હર મહાદેવ !

યદિ રો‘મરો‘મભર ભડકા !
નભમંડળ ચડતી જ્વાળા ;
ઉડતા તન વીધી તણખા,
લોચન ભભૂંદે અંગાર ;
એ આત્મશૌર્યના પૂરપવાહે વહતાં અવશ્યમેવ-
ગજવો હર હર મહાદેવ :

હિજો અંતરતર તાબું,
શરવીર શોભન શોણિત ;
ને શ્વાસોચ્છવાસે ગાજ્યું,
શુચિ આત્મિકગ્તેમ પુનિત :
એ બળ શોણિત ને હાડ—માંસનો હવિ, સાધવા ધ્યેય :
ગજવો હર હર મહાદેવ :

મૃતસંજ્વનો જડોપુટ્ટી,
જરગ્યા પછી શા ભણકાર !
અક્ષાન્ડ પડે છો તૂટી,
મનમેર નહિ ચળનાર :
સસવતાં શરૂલ ઝીલો, કયમ જાગે કાયર દેવ ?
ગજવો હર હર મહાદેવ :

નિજ જવલનત જીવનન્યેતિ,
 હેયે મદીની હીર ;
 એ દૈવી શક્તિયોથી,
 તોડો જનની—જ'હર :
 ને કૃષ્ણ કુળ નરદેહ દીપાવો, કાળ હઠાવીનેય—
 ગજવી હર હર મહાદેવ :

સમરાંગણી શરણાઈ,
 રંગરંગમાં પૂરે નર ;
 ધસમસતાં ધાઈ ધાઈ,
 કે અકલિત અંતરપૂર :
 સૌ જંગ પડી, રણરંગ રાખી, સાધો ત્રિવિધ ભવ શ્રેય,
 ગજવી હર હર મહાદેવ :

વીર ! મરી મૃત્યુ દિપાવો,
 કદિ જવાય તો જશ સાથ ;
 વીર ! મરી જવંત બનાવો—
 જવતાં મુઠાં કંઈ લાખ :
 ચદિ ! સ્વર્ગસ્થંચર્યા સેનાનીની, મહાય અમરગણ રોવ :
 ગજવો હર હર મહાદેવ.

૪૬

પિંજર-પંખીડાં

કનકની એશિયા-ફહેડે, પુરાતન ધર્મશાળામાં ;
 કરે કિલ્કાર પંખીડાં, વસીને મુક્તમાળામાં :
 મુસાફર મુલકના આઠ્યા, છળે ડેરા બધે છાયા ;
 બન્યા કંઈ બેતથી રાયા, ઉડાવ્યા કાગ કાળા ત્યાં !
 મધુરો મુક્તિનાં ગાને, વિહરતાં પંખી ઉઘાને ;
 લીલા એ ડંખી અભિમાને, વધી વિદેશજવાળા ત્યાં !
 નિમાયા માળિયા નવતર, ગણાયા માલિકો ખડતર ;
 પરાયાંનાં નવાં ચણતર ચણાયાં ધર્મશાળામાં !
 પ્રબળો પંખી બન્ધાયાં, ખુશામતિયાં જ વન્દાયાં ;
 પિંજરીએ રાંક પૂરાયાં, રખેવાળો નમાલા ત્યાં !
 દીધો દાણો ચણી જાણે, લણાવ્યું તે લણી જાણે ;
 રૂડાં સુખ—સાંતિનાં બહાને, રચાય ઠાઠ ઠાલા ત્યાં !
 કમલવનના પવન વાયે વિહંગો પાંખ ફફડાવે ;
 રવચ્છન્દે ઉડવા ચાહું : ખડા કાનૂનવાળા ત્યાં !
 રંધાતી શક્તિ અન્દરથી, લભૂકે ભક્તિ અન્તરથી ;
 પરાધીન પ્રાણ પિંજરથી, જ્યા કિંતુ ઉછાળા ત્યાં !
 મરણીઆં મઠ નિયત કાળે, મધુરવાં રૂઠશે ન્યારે ;
 પ્રબળો તૂટશે ત્યારે, મકટશે દીપમાલા ત્યાં !
 • કનકની એશિયા-ફહેડે, સનાતન ધર્મશાળામાં ;
 કરી કિલ્કાર પંખીડાં, વિહરશે મુક્તમાળામાં.

હગમગતું નાવ

અથ ભારત ! તારું નાવડું,
 દરિયે હગમગ ઢોલાં ખાય;
 જળ હેલે ચડયું શીદ આવડું,
 જોને જનતા ઝોલાં ખાય !
 —અથ

છૂટયાં હલેસાં હાયથી રે નીતયાં નાવિકનૂર;
 પડયા પડે કાંઈ કાંકડે, પણ દિલ્હી હજી દૂરદૂર રે
 —જોને

ધૂન છવાયો મેઘસે રે, ધૂયને સાગરપૂર;
 દિશા નિશાએ ધૂળતી, નં દીલ્હી તો દૂરતું દૂર રે
 —જોને

રમણ ચઢયો શઢ વાયરે રે કનડે જળચર કૂર;
 “ઓ આવ્યું—ઓ આવ્યું” શોણસે, પણ દિલ્હી દીસે દૂરદૂર રે
 —જોને

પોઠયાં લક્ષ્મી, પોઠયા ગોદમા રે નારાયણ ધડકંતે હર;
 “પોઠયા મુસે ક્ષીરસાગરે જઈ, દિલ્હી રહ્યું માડી ! દૂર રે
 —જોને

“પોઠયો કનૈયો જંગશે રે, જંગશે ખંસી મધૂર;
 “નન્દન નાથશે નાગને, જ્યારે ઝેર હંડાં થશે દૂર રે
 “ત્યારે પહોંચાશે હરિતનાપુર”
 —અથ

अभिलाष

—*—*—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् ॥

आ राष्ट्रे राजन्यः शूर ईषव्योऽति व्याधी महारथो जायताम्
दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रिर्योषा ॥

*

*

*

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ॥

फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ॥

योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

यजु. २२। २२ ॥

ॐ

અભિલાષ

બ્રહ્મપુત્ર સૌ અથકૃત હો, જ્ઞાનનૂરથી મુજ દેશે,
મહારથી રાસાસયુક્ત હોઃ કૃતિ, શરથી મુજ દેશે;
બળદ, અશ્વ બળવાનઃ ઘેનું દુઃખવતી હો મુજ દેશે,
વાંચ્છુ વિદુષિ આર્યમહિલા વિશ્વપતિ! ઓ, મુજ દેશે :

વનોવધિ વરવર કૃષ્ણ હો, અનુકૂળ વૃષ્ટિ મુજ દેશે,
યાગ્યેભ આરોગ્યવતી હો સમાજસૃષ્ટિ મુજ દેશે.

સંતાનસુનો

-૨-

મુજ આંગણું લિંધ્યું કુંકમે, શુભ સાયિયા પૂર્વા,
ને ફૂલડાં વેર્ષાં :

કુંકુમ અખીલ શુભાલની શ્રી રંગીળ,
આસન સન્ધ્યાં અલ્પમેલ :

આવો ખનોતે પાવતે પુરપુરના આ લોક !
નિજ ચન્દનીભર ચોક :

યદિ! અન્દિનાં અમીર્ષાંલો કુસુમિની ખાલે,
રનેહે સુખા ઝીલે :

તમ પી પ્રજ્ઞની પ્રેરણા તમ દિલ્હાં ખોલો,
રમણીલ કંઈ બોલો :

આવો, રવજન ! આવો, ધરીક પ્રસોતરી કરિયે,
આ વિરલ ચોધરીએ :—

“ હિસે દિવસ રળિયામણો કયમ સુષ્ટિમાં રહેલો ? ”
“ તરણીતણાં તેજે : ”

“ સોહામ શાથી શ્યામ રજની ઘોર ભરઅન્ધાર ? ”
“ મધુ ચન્દ્રને ચમકાર : ”

“ વિધવિધ તરવર કુંજ હરિયાળી હિસે શાને ? ”
“ ફળ, મંજરી, પાને : ”

“ વિહાર હપવનવાટિકાના શા વડે સુરસાળ ? ”
“ મંત્રુલ મૂલને ફાલ : ”

“ સૂની સેની વનરાગિનો શાથી ફીટે સુનકાર ? ”
“ કોઠીલને ટફકાર : ”

“ સૂનાં સરોવર જળભર્યાં કમળો છતાં કેવાં ? ”
“ કલહંસ વણુ એવાં ! ”

મુજ આંગણું બિંધું કુંકુમે કિંતુ કલા આંખી !
પ્રકટી નથી ન્યોતિ !

કયમ દોહલા મનુદેહમાં સૂનો વહે સંસાર !
“ વણુ કન્યકા—ફુમાર ! ”

અઘાન્ટસોહન બાળકો આ દંપતીનાં દેવ !
તમ આહું પૂજન સેવ !

સંસારસૂનો

પ્રકટે પનોતું મહાત ને પાંખી કરે કિલકાર,
 ઝીલે જગત લલકાર :
 રસખાળકો ગદ ગીનથી એવા પૂરે ઉર કોટ,
 ઉગતા સપ્ત પહોરોટ :
 કામળ કમળદળ ઉધટે રવિતેજને આંખાર,
 સોહો રડાં કાસાર :
 પ્રભુ તેજન્યાતિરૂપ ધરોં અવની વિષે અવતાર,
 સોહાવતા સંમાર :
 વનવન ખોંસી કુદરત કથે પ્રત્યેક માતઃકાળ—
 રંદેશ દેવી સાર :
 સન્દેશવાહી બાળના આદેશશા ઉચ્ચાર,
 પુણ્યપ્રેરણા પાનાર :
 ઓ બાળ ! બહાલા બાળ ! છા ભાવિ મન સુજનાર,
 મુજ દેશનું કલ્યાણ :
 ફળ પ્રલ ખીલ્યા, વન ઉપવનોગ્રમ સૃષ્ટિસોલન બાળ,
 ભવદંપતી—રાણગાર :
 આ શુદ્ધ ઉજ્જવલ વિશ્વ રાત્રી ઘોર ભરઅન્ધાર,
 ત્યાં બાળ ઉજ્જવળ ભાણ :
 કાલા, મૃદુ, લેલા, મીઠા, નિર્દોષ મુખ—ટહકાર,
 કલ્લોલમય વિહાર :
 ઓ બાળ, ઓ વિનોદ, ઓ વણસી જતાં સંસાર,
 જીવનરણિ શો આર ?

જીવનગીત

—૨—

સરજનહારે ચરણ સુષ્ટિ,
સરજ્યાં પાણી હવા મધરા ;
અદગકળાએ કુદરત ગૂંથી,
છાયો ચન્દ્રચો આકાશ :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

જમવા સરજ્યા મેવા ખીઠા,
રમ્ય રમકડાં રમવા કાળ :
જ્ઞાન કર્મની ધૂણી ધમતી,
ધર્મતણાં ધરણીપર રાજ્ય :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

સરજ્યું થણ કોને કારણ શ્રે ?
કોણ લહે લીલા રસકોઠ !
સરજી તથ ભવ રસમય કરવા,
પુરુષ અને મહિલાની ગોઠ :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

વસન્ત ફેરે, તરુવર ઝોરે,
 મહુરવાં કરતાં ટહુકાર ;
 રમઝૂમ રમઝૂમ સરે સરિત ને—
 ચન્દની તારકના ચમકાર :
 એમ ખીચે બેઢી અવતાર,
 લોચ સૂનો સૂનો સંસાર !

જનજાતણા તવ ગુણ જીવનમાં,
 સરજનહારે સિંચ્યા પ્રેમ ;
 દયા દીનતા પુણ્ય પરમાર્થે
 જીવતાં જીવન કુશળક્ષેમ :
 લગ્નદંપતીને દિદાર,
 પુરુષ—પ્રકૃતિ કરે વિહાર :

પૂજક સાંદર્થ ને સ્નેહનાં,
 પાળે પાવન કુળાચાર ;
 ગાય બળવે ગીત પ્રજાનાં,
 પુણ્ય સૂર ને ગૂંચાય તાર :
 લોચ સૂનો સૂનો સંસાર !
 દિગ્વિજય ભારે મુનકાર !

કન્ય કહે “ આ ભવસાગર છે—
 ખારી, નવ આરો તરવા ; ”
 કષ્ટ કામિની “ ભવરણ આતો,
 કામ ન ક્યાંય દિસે કરવા ! ”
 દંપતી નિજ સૂને સંસાર,
 વાંચે અમૃતના સંચાર :

મપતપ માંડ્યા, વીરથ સેવ્યાં,
 સાધ્યાં કંઈ કંઈ જન-કલ્યાણ ;
 દંપતીપર તૂક્યા તથ દેવો,
 ને દીધો ભવ જીવળ બાણ :
 સ્વર્ગસભો સોઢે સંસાર,
 દિગન્તભર કલશવ ફિલકાર !

દંપતીના રસદેવ સમોવડ,
 માનવમંદિર પૂજ્યસ્વરૂપ ;
 જીવનગચીતિ, કુળનો હીવડો,
 આંખડી પ્રાણની, પાંખ અતુષ :
 બાળકુસુમ બેલડી રાણગાર ;
 સ્વર્ગીય, બાળવંડ સંસાર :

બાળક બેલે, હોળે ફાંડ,
 બાળક બેલે રસબેલન ;
 રાગે, અતુરાગે માગે કે
 ને બાળક માંડે રહન :
 બાળહીલાને તારેતાર,
 અજાણે જીવનગીત રસાળ :

બાળક જીતરે સ્વર્ગસદનથી,
 કલ્પોલ્લસો કરવા સંસાર ;
 જાદુ, બેદ, બન્ધન શાં એને ?
 બાળક વાંચે પાંખો વિહાર :
 બાળક પાઠવતા પરમેશ—
 સુણાય તે સુણે સન્દેશ.

ખાળમહિમા

મનુજીવનની અભિલાષા,
 ૩૨ ભાવભર્યાં વિરાગ ;
 ઓ જીવન ભાવિ આશા
 કુળ—દેશદીપક રસભાગ !
 ભારતવાહીનાં ગરવાં,
 ઓ મધુરવાં ભુલભુલ !
 તમ ચરણે શાં શાં ધરવાં,
 મીઠડાં દૈવી દેવદૂલ ?

તમ નંવા શિશુ શ્રવણુ
 કીધ માતપિતાની રેવ :
 ધર્યું જીવન શ્રીહરિ ચરણુ ;
 દે આશીર્વાદો દેવ :
 ને દેવરૂપે પૂન્યા,
 યદિ ! રામ ભાંડુગણ સાથ :
 હો એવા જનનીતયાઃ
 આજ્ઞાપાલક ભમિભ્રાત !

ગુરુકુળમાં કૃષ્ણ સુદામે,
 પાંડવવીર લીધ જ્ઞાન ;
 તે જ્ઞાનતણાં પ્રભુનામે,
 દીધાં દુનિયાને દાન :
 ભગ્ન દેવતા ભારતભૂતા,
 ને સાધ્યાં પરકલ્યાણ ;
 હો એવા શિષ્ય ગુરુના,
 ઓ પૃથિવિપનોત્તા પ્રાણ !

ત્રિલોક સૂણતાં મોહે,
 પરથી પાવન 'અહાલોક' ;
 ત્યાં કલ્પમિની સોહે,
 કુદરતઅંકે કુટિ એક :
 જ્યાં ભરતબાળ ખેલતો,
 સહ સિંહણનાં સંતાન ;
 ગાત્રજ તેનાં પુણ્યવંતાં :
 કરશે એ શક્તિપાન :

લીસ એકલગ્ય અલ્યાસી,
 ને અર્જુન, કર્ણકુમાર ;
 વિદ્યા રૂડે મકાશી,
 મહી 'લક્ષ્યવેધિ' આચાર :
 અમૃતહાંટણથી આઠાં,
 ના રચ્યા વિશ્વવિહાર ;
 વિદ્યાર્થીજીવન સાચાં,
 હો 'લક્ષ્યવેધિ' એકતાર :

દીનતા ને દળદર ટાળ્યાં,
 અંતરને હંડે બહાલ ;
 મૈત્રીમત પૂરાં પાળ્યાં,
 ને મિત્ર બનાવ્યા ન્યાસ :
 એ કૃષ્ણ—સુદામા જેવા,
 હો સખા જીવન—સહચાર ;
 મૈત્રીભાવે મનુસેવા—
 થી, ધન્ય સુખે ચાલતાર :

મુવપદ મુવછએ બીધાં,
 ને સાધ્યાં તપનાં તેજ ;
 સંકટ સૌ થાળી પીધાં,
 મહ્નલાહે સત્ય વડે જ :
 ને ભીષ્મ બાળ બ્રહ્મચારી,
 મરાઢૂર મતિજ્ઞાપાલ ;
 એ હિતમ પ્રતના ધારી,
 હો બળવંતા એ બાળ :

વાચન ચિત્વનતુ વરતુ,
 ઇતિહાસે અમરાંકિત ;
 નસનસ વિષે ધસમસતું,
 સાહિત્ય સનાતન નિત્ય :
 રન્તિ, બળિ, દ્વિધિયિ, શિષિના,
 પટવાને સ્વાર્પણ પાઠ ;
 હો સજ્જ, બાળ ભારતીના !
 ભારત નિરખે તમ વાટ.

૧૬

જનેતાને

ના બહુ તુજ પા'ડ

જનેતા ! ના બહુ તુજ પા'ડ :

જેથું ફરી ફરી જગમાં, ખીજે ન મળે તારાં હાડ :

—જનેતા

બલે મિત્ર—પત્નીનાં વહાલપ, દોરે વેકુંદદાર ;
જન્મજેત તો તારાં પણ મા ! વત્સલતા તુજ માઠ :

—જનેતા

ભાંડુ—પિતાની છાંયા સૌ આજી તૃષ્ણા હરનાર ;
હૃદયવિલાસીની એક જ તું તૃષ્ણાહર કલ્પનું આડ :

—જનેતા

હૃદય અમૃત પાયાં મા ! બચપણમાં વણ સ્વાર્થ ;
પ્રાણથી અદકાં રક્ષણ કરતી સહી તાપ ને તાઢ :

—જનેતા

અમી ભરેલા હૈયાની મા ! વહાલપવેલી માળ ;
ખોલ દોડીલા, બચિયો રસભર, બહુ બહુ એવું યાદ :

—જનેતા

એ દિવસો, એ હેત અને મા ! હઠીલી બાળક રાઢ ;
નમન નમાવે, ઝણી બનાવે, ઝણ વાળે સુત, માંડ :

મારી ! તુજ પાર વગરના પા'ડ

મહિલા-ત્રિપુટીના મનોભાવ

—૨—

અભિર્ચિના હરસમું અતિ સ્વચ્છ, કુંડું,
દિરો ગિલાલય કને સર શાન્ત કુંડું;
નિરશ્ર ન્યોમ શરદેન્દુ યજ્ઞ સુહાસે,
એકાન્ત ભોમપટ ચન્દનીમાં ન્હવાયે.

ત્યાં આત્મ ને કદીર પીપળ નામવાંતી,
ત્રિપુટી પાદપતલ્લી શીત ઝાંચ દેતી;
તે કુંજમાં યુવતીઓ ત્રણ—ત્રિપુટી શી,
ધીમા સમીરસમ ફૂલે નિજ આપવાંતી :—

પુષ્પાવતી :

“ જો સખિ ! જો જળ સરવરિયાનાં, ચન્દનીસદ કલ્પોલ કરે,
 “ જીવનજીવનમાં અમૃત સિંચી, શશધર રસતરંગિણ કરે ;
 “ કદરત-ખોળે અમીવર્ષણમાં, વિશ્વ બધું અધોળ કરે,
 “ સૂર્યમુખીસમ વિલાયતુ ક્યમ મુખડું ? અંતર ગોલ અરે ! ”

ધમ્મઝાગૌરી :

“ કેમ કહું ? નથી વાચા કરને, દિલદુઃખ વ્યર્થ મુખે કથવું,
 “ કળે ન અંતરને અતર તો, પૂછો નાણવા શીદ મથવું ?
 “ વસન્ત ફાલે, વનવન ખીસે, કિતરે લીલાં ફળ ફૂલડાં,
 “ આમમંજરી—રસ પી નાયલ ગીત મુળાને અણમૂલડા :

“ હત્તભાગી શર કરીર મં, પત્ર ફલ ફળ નહિ કશું !
 “ એમ થાય છે, “ હું ય ત્યજી ભવ, કરીરશી જઈ વને વસું ! ”
 “ નવપરિણીત હુ પ્રમદા ત્હોયે હત્તભાગી—સન્તાનહિણી !
 “ સુને ભવ રોડું, ન્યમ રાને સોરતી સરવર—કમલિની : ”

પુષ્પાવતી :

“ મા શાવતી કમલિનીસમ પુત્રકોરે,
 “ શાને હૃતારા થઈ જન્મ વૃથા વખોડે ?
 “ અન્નિ અમર્ય, તદપિ સહ કાષ્ઠમાં છે,
 “ હૃતાવળે ફળ ફળ્યાં શું અનુલભ્યાં છે ?

“મહાત્મા અમરવેશી વેશીને—
 “સંયુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે ધરી છે :
 “તે વેશીનાં વ્રત તપોબળની પ્રભામાં,
 “ઋષિ મહત મુનિઓ કળસિદ્ધિ યાચ્યા :
 “ને કહે સખિ ! સુશ્રનમાં જ શું સુખ દીઠું ?
 “શું પુત્ર, પુત્રી પરિવાર ન સૌ હજીવું ?
 “દીઠા હજાર સહુ કુળ હનનનારા ?
 “છે દુરથી જ નવલા નભ તેજતારા :

“સરવર—જળપર તરતુ નાવ, તે તારે કે કુહારે જો !
 “કાંઈ ભિતરનો અનળ તેજ દે કે નિકદન કુહારે જો !
 “પૂનઃ કે ચૂંચાય મલિન કર કુસુમ માર્ગો જોડે જો !
 “પેટ પડે પથર કે હીરા, કળવા કિરમન આડે જો !

“હો વિહંગ ગજને હજતા પ્રભાતે,
 “તું જે સ્વતંત્ર મૃગશી મિથ સ્વામી સાથે ;
 “જંતળ, જળ મીનની, ભરમોહ—માયા,
 “તું તેજ : પુત્રવર્તો હું સખિ ! સ્થામ ળયા !”

સૂણી અનુભવ કટે, મન મિષ્ટતાથી,
 ધીમી ધીમી બહકતી જરી આપી છાતી ;
 નિઃશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખી માન સેવે,
 અગા બહે વિમલ ગગરી મન્દ જોણુ :—

ગ બાગૌરી :

“અવતારે સૌભાગ્યવતી હુ કંઈ થઈ વૈભવ્ય દશા,
 “સરવરપરનાં કમળ સમોવડ માળ્યા નવ બ્રવમાગ કરા ;
 “કમળ બાપહું સરવરવાસી, રૂચી જળ સોરયાં સજની !
 “મધુકર હડથો, રવિ પોષણ દે, દષ્ટિ હમે ત્યાં દિન-રજની :

“હતાશ હેતુ તોય હજી તો, આશાભરી સોહાગણ હું,
 “કળી અઠાળે કરમાયલી હું, દગ્ધ રવિતપ—જોમણ છું ;
 “જોણું રોણું જીવન જીવણું, જણું આઘ્યાં ત્યમ કોઠાકી,
 “સને જીવ સોડું સંસારે, પાંખ વટયે શું રહું બાકી?”

ઇચ્છા, સમર્થવળ હરે ભરોં બાવિ આરા,
 ખુખાવતી, સુત જતાં નિતરે નિશાસા,
 “અંગા અવરૂપ” સખી, જીણુ ધરે નિશાસા,
 ફેંકે વિચિત્ર વિધિ શા મનુભાટ પાસા?

“ઈચ્છાખળે છે જીવણુ ય ઈષ્ટ,
 “ખપે પરાથે ફૂલ, તે વિશિષ્ટ ;
 “ગજારવરૂપે થવું રિશ્મઅંગા,
 “આજન્મ વિધિયે એ રંગ રંગ્યા:”

સન્દેશવાહક સમીરણ ગઢ રીતે,
 ભેટી સખી—ત્રિપુટીને નિજ મત્ર ફૂલે ;
 ને થઈ મધુલલ ફૂલશી ત્રણ યુવતી ત્યાં,
 શાંતિ વિષે રજનીએ પણ નેત્ર મિચ્યા.

તને ચાહું

—

તને ચાહું તેવું, જીવનભર ને ચાહ્યું તું મને,
સખે ! કેવી સૃષ્ટિ, સુરસદનશી સ્વર્ગીય બને ?
પ્રભા, ઉષા, સન્ધ્યા, પ્રતિપળ રસિકાં રૂપ ધરે,
તરુ, પક્ષી, પૂષ્પો, મધુર રસભાવોથી વિહરે !

સખે ! કેવાં એ રંગ, પ્રણયમય કલ્પોદ્ભવ કરતાં !
અને દૈવી સુખે, કુદરત-હૃદયે યુગ્મ કરતાં !
રંગ એ સૌન્દર્યો, સુખદ પણ ક્યારે દૃઢયને ?
તને ચાહું તેવું, જીવનભર ને ચાહ્યું તું મને :

“સદા ચહાતાં બનને” અનુભવો એ ‘ધન્ય’ ધટિકા,
બધે એ લહાવાથી, કદુ દિન બને ને રસમીડા ;
નિરાશા ને ગ્લાનિ, શ્રમ, દુઃખ બધુંયે ભૂલો જતાં,
વહે સુખાનન્દે જીવન, તુલ્ય અમૃત પીતાં :

ફળે કિંતુ આશા ? વિધિસૃજિત ભાસે ભિન્ન કૃતિ !
હશે શું ચન્દ્રિકા ભૂતળ ઉતરીને ચમકતી ?
જડીબુટ્ટી તોયે વિરલ ફળદાયી તુજ મને,
યદિ ચાહી મૂને વિસર્જી સધળું ગહારી જ બને :

તને ચાહું એવું જીવનસખી થઈ ચહાય તું મને,
મદ્દલી તો મારી સુરસદનશી સ્વર્ગીય બને ;
વૃથા ને સ્વપ્ન તો સર્જીશ ક્યમ સંસાર ભટકે ?
સિંચાવીને અતે પ્રકટી સમશે પ્રેમ—તણખો ! !

એ દષ્ટિ

રવિ આથગ્યા,
કમળો નમ્યાં,

ને સૂર્યમુખી વિલાય કે રિસાયલી લલના સમાં :
પૂરાય—વળા પલટાય નવલા રંગ નિર્મળ ક્ષિતિજમાં :

લીલા પથિક નિહાળતો,
ને લોચનો ક્ષણ ઢાળતો,

થાક્યા સદરથી ચરણ વન્દી ચન્દ્ર, સદને વાળતો ;
શ્રમ—તાપ કિંતુ પથિકનાં, એ દશ્ય નહિ નિવારતાં :

વાંકી શિંગડીએ ડોલતું,
ધણ ચાલતું વાગોળતું,

ચતરંગ બજતી ગોપળંસી સૂર સહ કલ્લોલતું,
સહ કંક ઘંટડીનાદથી સન્ધ્યાતિ સ્મૃતિરસ ઢોળતું :

લીલા પથિક નિહાળતો,
ને લોચનો ક્ષણ ઢાળતો,

થાક્યો સદરથી, વન્દીને ગૌધણ : સદનભણી ચાલતો,
શ્રમ—તાપ કિંતુ પથિકનાં, એ દશ્ય નહિ નિવારતાં :

રવિ ઉતર્યો પશ્ચિમને જ્યમ આંગણે,

પથિ પહોંચ્યો ત્યમ પ્રિય વતનને પાદરે ;

એ ચોતરો, એ ફેવળો, ને એ જળાશય જળભયાં,
કલ્લોલતાં પારેવડાં નિરખી, ઠર્યો—દિલ ના ઠર્યો :

ફળિયાનો મધ્ય ચખૂતરો,

સંમુખ ગૃહનો ઉંબરો,

રાક્ષી ખડી વીજવેલશી, ને દષ્ટિમાં દષ્ટિ મળી ;
ફલણો પ્રકુલ થયો પથિક, શ્રમતાપ સર્વ અયાં ગળી !

ક્રમસને દરિયે

-૨-

જો ! આપણા સિન્ધુવિહાર જેવું,
કિંડે ખહણે સારસયુગ્મ કેવું ?
ને વૃક્ષકુંજે ધરો છત્રછાયા
યથા નભે આપણુ બે છવાયાં !

આ એ જ સિન્ધુ, શમણાં મહીં જે તરતો,
ન્યાં પ્રાણહંસ અભિલાષભર્યા ઉડતો ;
ને એ જ સારસ સમોવડ આપણે બે,
નહાતાં સખિ ! વનવિહારથી દિવ્ય તેજ :

મીઠો સમીરણ હુંકાર અગમ્ય રીતે,
સન્દેશ ગૂઢ કથતો યદિ સ્પર્શી ચિત્તે ;
ને એવી ઉરલહરી વહી વારવારે,
સંસારભાર ભૂલવે દરિયા કિનારે :

સંસારીના જીવન સરખું નાવ બાંધ્યું કિનારે,
ઝાલાં ખાતું ધડીક વિરમ્યું મુક્ત થઈ જમ ભારે ;
લેથું એવી, વિરલ પળમાં શાન્તિ, એકાન્ત તીરે,
ને કેં ગાથું જીવનકવિતા ગાજતા ઘેર નીરે :—

ઢોળે કુમ્ભ ભરી ભરી રસ, રસિ ખીલી નભામંડળે,
ને દેવિ ! તુજ સ્નેહશા જળપુરે અગ્નેષિ શો ઉછળે ?
હૃદોની રસઐક્યાર્થો લગની અન્યોન્ય લાગી રહે,
જીવન જે રીત આપણાં રસભર્યા સાથે જ વિશ્વે વહે :

ગુથે નામ ખુણે સુવર્ણરત્નમાં, કો માનવી કોડથી,
 આવે કિંતુ પ્રચંડ નીરભરતી, ભૂંસાય ને આકૃતિ !
 છે ને કાળતુફાનથી જગત્માં લોપાય નામો રખે,
 અંધી નિજ તથાપિ સાધત સખિ ! ના કાળ લોપી શકે :

આવી સમાય સરિતા દરિયાવ દીલે,
 ગંભીર ધીર વૃત્તિથી જગભાર ઝીલે ;
 એ સિંધુશું હૃદય સ્નેહભર્યું ઉદાર,
 પ્રત્યક્ષ આજ અનુભવું થઇ એકતાર :

સંઘ્યાં હરો ઉદરમાં મણિરત્ન ઝાઝાં,
 છાંડી હરો ઉદધિએ નહિ કો દિ' માઝા ;
 તૃષા ન ને થથિકની તદપિ નિવારી,
 તો સિન્ધુમૈત્રી, તુજથી અદકી ન સારી !

જેને હૈડે, નયનવદને શ્વાસશ્વાસે અમી છે,
 જેની કાન્તિ જળહળ થતી દિવ્યજ્યોતિ સમી છે ;
 જેનો આત્મા પુનિત ચરિતે, ધર્મતેજ ભરેલો,
 એ બહાદીનો ઉદધિ કરતાં છું વધુ સ્નેહધેલો.

વિરલ વિહાર

—

નિત્યેય સિન્ધુભરતી સરખી ચડે શું ?
 કે પૂર્ણિમા ય હરનૈશ જ ઉઘડે શું ?
 વિશ્વે વસન્ત વહતી શું સદાય દીડી
 વિહારની વિરલ, જીવનવેળ મીઠી :

ફેરે સદાય ફૂલડાં વદને રસિલે,
 ઉષા નિરંતર નભે નવરંજ ખીલે;
 ને ઉદભવે વિચિ હમેશ ભર્યા સલીલે,
 એ સૂક્ષ્મભાવ સહજવનના કળી લે :

ફેરે સદાય હૃદયો વદને રસિલે !
 સ્નેહભરી જીવનમિષ્ટ ઉષા ય ખીલે !
 ને ઉદભવે વિચિ અખંડિત યુગ્મ—દીલે !
 ફેલે દિવ્યભાવ-સહરી ન શું નિત્ય ઝીલે ?

નિત્યેય સ્નેહભરતી સરખી ચડે શું ?
 કે પ્રેમપૂનમ પ્રતિપદા ઉઘડે શું ?
 વહેતી અનન્તસહરી શું સદાય દીડી ?
 વિહારની વિરલ, જીવનવેળ મીઠી.

૨૬

સ્વપ્ન સુન્દરીને

—

સરલ હૃદયા શાન્ત પ્રતિમા !
સુશીલ સહુણી સ્વાર્થહી સૌમા !
વિભૂતિ વિભુની,
મીઠી ને સદ્ગુણી,
ન આનન્દે હેણી, હૃવનસખિ ! શાણી શીલવતી !
સ્વભાવે શાણી, ને કુદરતકલાની પ્રતિકૃતિ :

વહન નહિ વિલાસપથમાં ;
વચન નહિ મિથ્યા મમતનાં ;
ન મોહે મોહેલી,
ન સમૃદ્ધિ ઘેલી,
ભવે અમૃતવેલી, વિમલ રસના આર્ણવ સમી ;
પવિત્રાત્મનૂ બાલા ! અમર પ્રણયે સિંચતી અમી :

પુનિત ભવના ધર્મ ધરતી ;
કુળભૂષણશાં કર્મ કરતી :
ન આશા માયાની,
ન રૂપેહા કાયાની,
પતિની છાયાથી, અનુભવતી સ્વર્ગીય સુખો ;
“ પ્રભુ ઈચ્છા ” લાખી, શમવતી ધણાંયે દિલહુઝો :

ધણું ભણી ન વિદૂર્ષી તું થઈ :
બણું શોખી ન તું ‘શિક્ષિત’ થઈ :
ક્ષમાના : નીતિના :
દયાના : પ્રીતિના :

ધણાએ ગીતાના, તદપિ પુણ્યપાઠો, તુજ વડે—
શોખ્યા હું રહેજે, તે નહિ ગહન અંધોપ્રતિ જરે !

વિલય બનતાં કંપતો ગોતો,
 મધુ ઇવનનો એ યુગ વિત્યો !
 તૂટ્યો તંબૂરનો,
 મહાતંતુ મારો !
 ભવાબ્ધિ કિનારો તુજથી દૂર સુદૂર દિસતો !
 સૂંની સિન્ધુનો કા ડગમગો રહી નાવિક જતાં !!

ચમકી ક્ષણ વિદ્યુત વિરમી !
 વિસરવી ન ને અંતર રમી !
 ચૂક્યા ભાવિ ચીલા :
 રમતે શાને લીલા ?
 ઉપા રંગો ખીલ્યા, સહજ સ્વપને આથમી ગયા !
 પરી શિરે સન્ધ્યા, ભમું ભવશંખે—એ દિન રહ્યા !

ભવરણ વિષેયે ભમીશ હું :
 અમર તુજ અંધી રમરીશ હું :
 અને ભોળી બાળા !
 પ્રસંગો સૌ વહાલા—
 દિનો વિષે કાળા, આકળ બળ દે, એ ચહોશ હું ;
 થવા તારો પન્થી, કુદરતપ્રવાહે વહોશ હું :

તદપિ સહસા અન્તર રહે :
 હૃદય દ્રવતું લાગણી વહે :
 રીને ચે રહેવું :
 ચહું તું તો રહેવું !
 અને વાંચું એવું, અમર તુજ આત્મા પ્રભુપદે
 રહો નિત્યાનન્દી સુમન સમ : એવું હર વહે.

હૃદયપલટો

સરવરિયાનાં નિર્મળ જળમાં હંસ કરે કહ્લોલ,
ખાલા ! હંસ કરે કહ્લોલ ;

હંસ કરે કહ્લોલ : ડોલે કમળો લોલવિલોલ,
ખાલા ! કમળો લોલવિલોલ :

સરવરનાં પણ જળ સોશાયાં,
હંસ હડયા ને કમળ વિલાયાં,

સૂકાય રસ, ને સુન્દરતા ગઈ ; રહ્યું પછી શું બોલ ?
ખાલા ! રહ્યું પછી શું બોલ ?

ફૂલડે ફાલી ફૂલવાડીમાં નવરંગી રંગોળ—
પૂરી નવરંગી રંગોળ ;

નવરંગી રંગોળ : ઉડે લીલીકમ રસછોળ,
ખાલા ! લીલીકમ રસછોળ :

વાડીનાં પણ ઝરણ સૂકાયાં,
લતા તરે ફળ ફૂલ કરમાયાં,

ઝાડો રહી ને ચેતન ચાલ્યું, રહ્યું પછી શું બોલ ?
ખાલા ! રહ્યું પછી શું બોલ ?

મણિ માણેક મુકતાકળ જડિયાં, કુન્દનમાં અણમોલ,
બાલા ! કુન્દનમાં અણમોલ ;

કુન્દનમાં અણમોલ : ચમકે તેજરસે તરબોળ ;
બાલા ! તેજરસે તરબોળ :

કુન્દનના પણ ઘાટ ધસાયા,
ઉતર્યાં પાણી ને રત્ન છવાયાં,

તેજ ધટયાં ને નૂતનના ગધ, રણું પછી શું બોલ ?
બાલા ! રણું પછી શું બોલ ?

અંતરતરના ઉજ્જવળ સ્થળમાં આત્મ કરે કલ્લોલ,
બાલા ! આત્મ કરે કલ્લોલ ;

આત્મ કરે કલ્લોલ : જીવનજૂલે રસહિંચોળ,
બાલા ! જૂલે રસહિંચોળ :

અનંતરનાં પણ દ્વાર વસાયાં,
આત્મકમળ ઉધરયાં—ખીડાયાં,

ગથો ગથો આનંદ જીવનનો રણું પછી શું બોલ ?
કરવાં નિઃશરો અંધોળ !

સંસાર-માળીને

માળીડા ! તારી વાડીએ વાય ઉન્હા વાયરા !
ધીકે ધરતી ને હેડે તણખા ઉર માલરા,
બડકા ઉર માલરા રે—માળીડા !

લીલી લીલી વૃક્ષવટા ક્યાં ?
મૂલડે ફાલી કુંજલતા ક્યાં ?
ક્યાં છે વિસામો દેતા શીળા શીળા છાંયડા !
હું ફાળા છાંયડા રે—માળીડા !

ખુલખુલ કોયલના મિઠૂડા,
મેના શુકના ટહૂકડા,
સૂનો સૂનો સૂણું : લાગે સૂરો ધરડાયલા,
કંઠે તરડાયલા રે—માળીડા !

નિર્ભળ જળ-ઝરણાં ઝરતાં,
રવિ શશિ તારક તારતા,
બન્ધે દુર્ગન્ધે દિસે પાણી હોળાયલાં,
અમૃત હોળાયલાં રે—માળીડા !

સિંચ્યા તખ્યા મુસાફરના,
જવતરની મોંઘી સફરના,
વંઠે—વેરાય સરખ્યા દેવાના ડાયરા,
ધરધરના ડાયરા,
કુળકુળના ડાયરા રે
સંસારી ! તારા મનિદરિયે વાય ઉન્હા વાયરા !

નહોરતાને નહોતરે

—૫—

અમૃતચોપડિયાં બજે, મંદિર મંગલનાદ ;
અરુણ લઈને ઉતરે, ઈશ્વર આશીર્વાદ :

ચાલ, સખિ ! ચાલ, રમેલગંગાને કાંકડે,
ઉપાનાં તેજે અંધોળવા :

• ગૂર્જરીની કુંજકુંજે ટહૂકંતી કોકિલા,
જમ્યે રસરાસે કલ્લોલવા :

બોલા કલંક ચાદલો, કૂપ્યો સાચર નીર ;
ખેદોડ મકરવા પ્રાચિમાં નિર્મળ કંચનકિર :

જોને, સખિ ! જોને કૂટે કસુમ્બલ ટસરો,
અણખોટયાં ફૂલડાંની ફોરમ ફોરે ;
ફોરે વસંત, વાય મલયાનિલ મિટ્ટો,
ધરધરની રાજ ! ગૂજરાતણ ગ્હોરે :

રત્નાકરનાં મોતીડાં, માનસસરના હંસ ;
પંખાસરનાં પદ્મ ને મધુવનના મકરંદ :

ઝીલો, સખિ ! ઝીલો સ્નેહ-સૌન્દર્ય નૂજવાં,
ઝીલી ઝીલીને ભેટ ધરીએ ભોમે ;

ભોમે સામ્રાજ્ય આજ સ્વાતંત્ર્ય સોલલાં,
કલ્યાણક આણ જોની ચૂરજ સોમે :

—ચાલ, સખિ !

॥

આત્મગૂજન

—૧—

મેઘલી રાત મહીં ધ્રુવતણે તારલો,
ચમકે ગગનગુહા ભેદી છ રે;
જીગજીગના જોગીરો એકાકી હંસલો
નિરખે પ્રકાશરેખ એવી છ રે :

ઘેરે આકાશ, ઘેરોઘેરી વાદળિયો,
નમેરી નિશમહીં મહાલવાં છ રે;
ધનને ઘેરેલ જોખ રૂપેરી ચાંદલો—
ચમકે તે દિશ મારે ચાલવાં છ રે :

ભરતી ને ઓટ સ્વલ્પ સિન્ધુના ઉભરા,
ડોલતી ન દીઠ દીપદાંડી છ રે;
ભરકા ને છાંય—વૃષ્ટિ મધ્ય ગિરિ ગાજતો,
નિઝહ સમાધિ એમ માંડી છ રે :

તૂટે ઓ આલ ! ખૂટે ધરતીના રસકૂપ,
ધીકો દિગન્ત ! કાળવીને છ રે;
મલયને પૂર સ્વયંનૂર તરે હંસલો,
સનાતન સત્યથી જ લીને છ રે.
—મેઘલી

૨૬

૮૩

માયામૃગ

—

“કામળ ચરણે કુસુમ ચોંપી, મેલતો રે
 “પેલો પંપાસરેવર ખેલતો રે,
 “રૂડો કાંચનવર્ણો કુરંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણરૂં એને લેધને રે :

“એની ચમકંતી ચપળાશી આંખડી રે,
 “સોહો શિંગડીઓ શિર વાંકડી રે,
 “રોકે જાંચી ને ભરતો છલાંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણરૂં એને લેધને રે : ”

“ધેલાં વેણુ શાં વાર ઉચ્ચરે રે ?
 “નથી ઉજળાં એટલાં દૂધડાં રે,
 “એ તો સન્ધ્યાશા કનક કુરંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી ! ના મોહીએ રે :

“કરણે સૂર્ય, નયને નવ દીઠડું રે,
 “કદિ બ્રહ્માજીએ હીમથી મઢ્યું રે,
 “જન યશુ પ્રાણી વ્યોમ વિહંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી ! ના મોહીએ રે : ”

“મૃગ સાચો, તો મદ્દલી સંધરે રે,
 “હશે દંભી તો શું જશે આપણું રે ?
 “પૂરો આશાભરીનો ઉમંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણરૂં એને લેધને રે : ”

“વહો સ્વાસ્થની શીદ રૂઢિએ રે!
 “પ્રાણી વાંક વિના કેમ પીડીએ રે?
 “છેડો ભોળપણે મા ભુજંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“જેવાં મૃગયાખેલન માલરે રે,
 “વાંચુ, વિદ્યા કેવી વશ થાય છે રે,
 “છાડી બાણ, વિધિ મૃગ અંગ રે; મોહ્યું મન
 “માલરું એને જોઈને રે:”

“વરીવિદ્યા તે કેમ વંઠાવીએ રે?
 “સમે પરાક્રમે પંકાવીએ રે,
 “પરમાર્થે વહે પુણ્યગંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“જાણ્યું, છાતા રહો અલખેલડા રે,
 “નહોતા જાણ્યા આવા ધરવેલડા રે,
 “છેક ક્ષત્રિધરમતો શો ભંગ રે; મોહ્યું મન
 “માલરું એને જોઈને રે:”

“હોયે શરા તે સિંહશુ જૂઝતા રે,
 “નહિ દુર્જન—દીનને દૂભતા રે,
 “મારે ખેલવાં જળરાંશુ જંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“અમથા બરમાલી લોચન બીજવો રે,
 “યથા સંસારી તો મન રીઝવો રે,
 “ધરથી જલ્પ્યા નહોતા આવા ઢંગ રે; મોહું મન
 “માલશ એને જોઈને રે:”

“વસી મન્દિર દહં મુખમાગણાં રે,
 “વનવાસીને શાં આવાં રસણાં રે,
 “જાને કાબુમાં મન—માતંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“મોહ્યા મોહ્યા ચાર મૃગચર્મથી રે,
 “મહા મુનિ કે સંત જોગી જતિ રે,
 “લાગ્યો મુજને યે રસરંગ રે, મોહું મન
 “માલશ એને જોઈને રે:”

“જોગી જતિનાં જીવન જીજવાં રે,
 “મત પાળ્યાં તે આપણે પૂજવાં રે,
 “બને બેતાલી નહિ તો મૃદંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

જલ્પ્યા હઠીલા જોગી ને રાજવી રે,
 એમ હઠેબર્યા સીતા સાધવી રે,
 મોહે અન્ધ યયાં મતિમન્દ રે; રમુપતિ
 સંચર્યા મૃગ મારવા રે:

હર્યા કુરંગ કંચુકી કારણે રે,
હર્યાં જનકી દાનવ શાયણે રે,
ઠોથો અણવાંચથો યુદ્ધ મસંગ રે;

સીતાસતી
શોચતાં 'શોકવાદીએ રે:-

“ માયા—મોઢે જાપિ મુનિ શાળવી રે,
“ કેક પડયા, સંતાપ્યા શાપથી રે,
“ ગળ્યાં ગૌરવ, થઇ તપ ભંગ રે.

માયામૃગ
“ મોહથી નવ પાળવો રે.”

ભૂલી ‘સ્વદેશી’નાં મત—ઠહાસને રે,
જો ન જાણી ‘માયામૃગ’-જાળને રે,
કરે અધીન—‘વિદેશી’ આંગ રે,

ભરતમૃગ
સ્નેહથી સંભાળવો રે.

❧

નવકેહવતી

—

નવમેઘભરી નભવાદળીશી રસબાલા !
સા અન્તર ભરઅભિલાષ આવે ઉઠાળા ?

તુજ ઐશ્વર્ય—અન્તરભાવ : છુપે શું અજોલ રહે ?
દેતાં ઢાંકણની છાંય છુપે કયમ સૂર્ય કહે ?

નભ ચમકે તારકતેજ—સમોવડ દેવકીર્તી,
કામણદોળ્યાં તુજ નેન એવાં, કાઠવતી !

મત પૂજન દર્શન ભક્તિગૂંથ્યા ભાવે ખેંચેની !
તુજ હેડાના ધબકાર, ચહે શો વર, કહેની ?

કળી ખોલે ને થાય કુસુમ, સજે રૂપ ને ખુરબા,
તઠે ઉપવન—માતૃવિહાર, ચડે સુરશિર પૂજો;
હવે ખીલતાં સખિ ! સર્વાંગ, મટીને પિયરતણી,
રણકે નૂપુર—અંકાર, કીચા દિલ દેવભાણી ?

હોઈ પામે પદ્મ વિકાસ સરવરની તીરે,
તેનો રવિશુ દ્રષ્ટિ દોર; નહિ જનની નીરે;
શાણી સજની ! તહારી વસન્ત સમોવડ દેહલતા,
રવિશા તર-વરશુ ઢાળી ધરે નવપદ્મલતા :

ને અખંડ હો સૌભાગ્ય યુનિત લગ્ને ખરણી;
જયમ સોહે બ્યામ-લલાટ ચન્દ્રકેશી તરણી.

હાથાવર-કોડિલી

“ વેલી ખાલેલી રંગરમણે ચડે જો !

“ અઢેલી તરની ડાળે અડે, જો ! આશાની વેલ !

“ ઉરના ઉલ્લાસ એમ ફરકે શા મુખડે ?

“ શણગાર્યો થાળ પૂષ્પ-અક્ષત્ર કુંકુમે જો !

“ શાને સાહેલી ! ઘેલી ઘેલી ધૂમે જો ! સાચું કહે પહેલ !

“ હૈડાંનાં હેત આજ નયણે શાં નીતરે ?

“ છાયો નભ મેઘ, માંછ વીજળી ઝળૂકે જો !

“ આવડાં શાં તેજ આજ તારાંય ભભૂકે જો ! સાથી એ પહેલ !

“ જીવનની જ્યાંત આજ નવતેરી ઉઘડે ? ”

“ ઉન્હા હવે વનવાયરા, લાગે શીતળ હેમ ;

“ પૂષ્પ પરિમલ ભરી ભરી, અગમ્ય અર્પે પ્રેમ : ”

—“ એ...મ ? ”

“ કલરવ પંખીનો કદ, મનને હવે મધૂર ;

“ રટે પપૈયો પિયુ પિયુ, આલેખી મમ ઉર : ”

—“ જર...ર ! ”

“ ંહાલી કુદરતની કળા, ંહાલી વિશ્વલીલાય ;

“ ંહાલાં અમૃત દેવનાં, પ્રાણ ભરી પીવાય : ”

“ અરે વાહ !

“ ફૂંહેની એ પહેની ! તહારે એકાધી વાસ જો,

“ ઉઘડયા અણુદીઠ શા પ્રેમના પ્રકાશ જો ? વરઘેલાં વેણુ—

“ ગાજ'તો ઘેરે નાદ ઉરનિધિ ઉઘળે ! ”

“ ઉઘળ'તો, ગાજ'તો ઉરનો અમ્બોધિ જો,

“ આતમનો અન્દ એક સુહાગી શોધો જો, પૂછા મા પહેલ !

“ રમણે ચડેલ ચિત્ત આંદલે ને ચૂડલે ”—

—વેલી

વિભોગજી

—૧—

અમૃત પાઈને રે કે ઉછેર્યાં ઝાલે સાહેલડી !
વિભોગે વખરાં રે સમ્ભારણાં સાલે સાહેલડી !

તારક-મૂંઝા રે કે ઝગન-ચન્દ્રવો સાહેલડી !
જીને વાદળ રે કે વેધ એનો વરવો સાહેલડી !

આંસુભીનાં રે કે લોચન શતાં સાહેલડી !
પહેર્યાં પટકુળ રે કે એમ ભીંજતાં સાહેલડી !

જાણું ન ધરથી રે શું વિભોગે વીતે સાહેલડી !
મેના પિંજરીએ રે કે પરવરા પ્રીતે સાહેલડી !

હંસલહીણાં રે કે સરવરિયાં સૂતાં સાહેલડી !
સૂતી સોર રે કે સ્મરણોથી જૂવાં સાહેલડી !

અધાર વગડે રે કે કોકલડાં રહેવું સાહેલડી !
પાધરૂં પરણી રે કે પરહરવું એવું સાહેલડી !

ભર્યો ભાદર રે કે વળીવળી વરસે સાહેલડી !
તરણી ટવણું રે વણુ ઝાલમ દરશે સાહેલડી !

પૂર ચડિયાં રે ના નદીએ ઉતાર સાહેલડી !
તપું કાંઠે રે કે પિયુ સામી પાર સાહેલડી !

ગહે તો કૂહાળ્યા રે કે જળજી સંદેશ સાહેલડી !
ઝાલમ આળ્યા રે કે “ધન”-રસામ વેપ સાહેલડી !

જી

સ્નેહ રસજાં

ચન્દનતલાવડીની તીરે સાહેલડી !
 પાણીમાં ગઈ'તી ઉઘડતે ખેર ;
 બહાણનાં નીતરેલ નીરે સાહેલડી !
 દીઠડાં કાંઈ કાંઈ કૌતુક ઔર :

—ચન્દન

જળને ઝાલે જળદેવી સાહેલડી !
 ઝૂલે ઝૂલે ને સ્નેહલીલા લખે ;
 દિલમાંની વાત કેને કહેવી સાહેલડી !
 માને તો મારી એક કથની કથે :

—ચન્દન

સન્ધ્યાનો ચંદ ચડ્યો રમણે સાહેલડી !
 પોચણે પોચણે રજની રમે ;
 કમલિની વિલાતે વદને સાહેલડી !
 ભેતી ને રેતી જળખોળે નમે :

—ચન્દન

ઉગી ઉપા ને ડુખી સન્ધ્યા સાહેલડી !
 કિરણે કિરણે કમળો ખીલે ;
 ચક્રાર, પોચણું ને ચન્દ સાહેલડી !
 સૂતાં પેહરોડને પ્રકારા સલીલે :

—ચન્દન

બેઝયા ધડુલો મહેં તો નીરે સાહેલડી !
 નીરે કમળોની કુળી ડાયા ઢળે;
 ભેતી ને મ્હોતી સરતીરે સાહેલડી !
 તીરે કાયાના પડછાયા પડે:

—ચન્દન

ચડતીની ભરતીના ભાવે સાહેલડી !
 બેડલું ભરીને સંચરતી સખિ !
 ઉડતો મકરંદ આવે સાહેલડી !
 ઉધડે ઉરપાંખડી નાથ નીરખી:

—ચન્દન

આને સરેશ્વર ધાંકડે સાહેલડી ?
 સાંભર્યાં ને આસર્યાં સ્નેહ રસણાં;
 વહાલે વહાલમનાં, આંગણે સાહેલડી !
 હૈયાં ભરીભરી લીધે માઠડાં.

—ચન્દન

૪૬

પ્રેમનો પ્રશ્ન

—

ફૂલગૂંથી સેંથી, સખિ ! ગજરે અંખોડલો;
રૂંઠું એવું આમ, મહીં પૂનમનો ચાંદલો :

કળા સજેલ ચાંદલો,
અમી બરેલ ચાંદલો,
રસની રેલ ચાંદલો,

ફૂલગૂંથી સેંથી, સખિ ! ગજરે અંખોડલો :

શીતળ ધવળ ચન્દનીમાં, સુગિટ સકળ ન્હાય બહેન
અમૃતની અંજલિનાં પાન વિમળ થાય બહેન !
જીવન જીવન, પ્રસન્ન મન ગીત નવલ ગાય બહેન !
ચન્દ્રદર્શને જ તહોય જલધિ વિજૈળ થાય બહેન ! !

સજની રે, મારો સુહાગી ચાંદલો :

નયનન્યોત ચાંદલો,
હૃદયહેત ચાંદલો,
આત્મતેજ ચાંદલો,

પામ પ્રેમ,

તેમ તેમ,

હોની બહેની, એમ કેમ—

અધિક અધિક થાય મુજ વિજૈળ પ્રાણ—મારલો ?

—ફૂલગૂંથી

૪૬

“ જનનીનાં જોમ ”

—

ઉપવનનાં ફૂલફૂલે પૂમું,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 બહાલમનાં વસ્ર છાનો ચૂમું,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 પાણીયાં જાડે જળતીરે,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 દર્શને સંચરે મન્દિરે,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 વસ્ત્રભવિહાર સાવ સૂના,
 બહેન ! ત્યાંય ગમતું નથી;
 દિમળકા ભાવભીના ઉન્હા;
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 રાસ ખેલું અજવાળી રાતે,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 વળગું ભરબહાલ રસવાતે,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 અંગ સજ્યાં ચાંદલો ને ચુરી,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 સુવા બિછાવું સેન રી,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 ન જોડે કસાથી કે કંઈએ,
 ચિત્ત હોય ભમતું સખિ !
 “ જનનીનાં જોમ ચંદ્યાં હોય,
 “ એવેન ક્યાંય અમથું નથી ! ”

શહેરી પરોણા

ઝાલપની વેગવતી અવધો વિતાડી,
જરો! શું માયા લગાડી? પરોણા!
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ધેરાધેરા ધંટીના નાદે સૂતેલા,
ફૂકરો જગાડે ઝહેલાઝહેલા, પરોણા!
તેથી શું દિલડાં ઉઠ્યાં હો શહેરી ?

પ્રકાશ, પાણી, અન્ન, વાયુ: અણખોટયાં,
ગામડાનાં શું ન ગોઠ્યાં? પરોણા!
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ખીસોરી સરવરનાં નીર શું ન રચ્યાં ?
પનિહારી—ખેડ્યાં ખૂંચ્યાં? પરોણા!
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ધીંગાં ધીંગાં દોર મારાં સોરશે સૂતાં,
જૂહો તો દઈ દૂધ ઉઠાંઉઠાં, પરોણા!
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

માખણ, ધી-સોળાં ને છાશ, મીઠાં ગઢૈંડાં,
 ઠાર્યાં ના-દેઘ પૂરાં હૈંડાં, પરાણા !
 જુગશી જુદાઈ કેમ સ્હેશું હો સહેરી ?

લીલી લીલોતરી ને હરિયાળાં ખેતર,
 દીઠાં ના ચારુ ચરોતર, પરાણા !
 જુગશી જુદાઈ કેમ સ્હેશું હો સહેરી ?

શેરીએશેરીએ શિશુવૃન્દ—લીલા,
 કુંજકુંજે કલ્સોલે કોઢિલા, પરાણા !
 ગોઠે તો ગામડે આવશે સહેરી !

ગહેમાની મનમાની કીધી ના કીધી,
 વદાયની વાટ શીદ લીધી ! પરાણા !
 ગોઠે તો ગામડે આવશે સહેરી !

ઝાંખી

—૪—

પતિત—પાવન ગણી પ્રભો ! મન્દિર તુજને પધરાવ્યો;
પતિત તપે પણ દ્વારખ્હાર, નવ દર્શન અવસર આપ્યો !
તવ ત્યાંથી તું પરવરે—

સૂતાં મૂકી મન્દિર, વન ઉપવન કુદરતસહ વિહરે :
જય જગદીશ હરે !

સ્નેહ શુદ્ધિ શચિતા સૌન્દર્યે ધર્મ કર્મને યોગે,
વિરલ સંત સાશુવર પ્રાગલ જોગી જતિને જોગે,
જ્યાં સાચા ભક્ત સ્મરે—

સર સરિ નદ સાગર ગિરિ ઝરણાં સહ રસરૂપ સરે :
જય જગદીશ હરે !

જય તપ પૂજન સ્મરણ મધૂરાં અધૂરાં અધૂરાં ભાળી,
 ગંગા જીમનાં ત્રિવેણી તીરથ—તટથી દૃષ્ટિ વાળી—
 ને વસંત જ્યાં ઉઘડે,
 જઈ તરે ફળ ફૂલ સમીર સુગન્ધે હીમ આકળશું કરેઃ
 જય જગદીશ હરે !

શુક મેના કોકિલ પુલપુલ મુખ મયૂર કલરવ કરતો,
 સૂર શશિ તારક ધન વીજ તેને સ્વરૂપ જૂજવાં ધરતો,
 પણ ક્યાં મુજ અંતરતરે ! !
 હીન પામર દુઃખ દયા કરુણપથ પુણ્યશાળીને વરે,
 હોક અરે ! મુજ એકમતિ કયમ લીધણુ રૂપ ધરે ?
 ચહ્નું, જીવન તુંથી ભરે.

૨૬

પ્રલયના પડધા

હમ્યા પાપના ખેર અધોર પિતા !

ધોર પ્રલયના પડછન્દ પડે :
તપે તાપના બાર અધોર પિતા !

શીળી છાંય ન સંસારને વગડે :

—૭—

રસહીન થઈ ધીકતી ધરતી,

ઝડપી અકાળક્રમે ફરતી,

જુકાં જવાહીરે ચડતી ભરતી,

સડે રત્ન પડયાંપડયાં ઉકરડે :

શિર શાપતણાં ધનધોર પિતા !

ધરી બાદલ લીધણતા ગગડે :

—૮—

દેશ દોલત વિદેશ ભય વહી,

ઝવિવિધા વસુએ વેચાઈ રહી,

મૂલ ફૂલડાંતું મૂલવાય અહીં,

ફાલી કંટક ગહાલે સ્વચ્છન્દવડે :

દંડ, બંડ ને દમનદોર પિતા !

નૃપ નહોર છેક થઈ કનડે :

—૯—

ભવબન્ધન જન્મથી ભાગ્યે જડયું,

અંગ, બન્ધનથી વણ માગ્યે મઢયું,

મુક્તાત્માને ગુલામીશુ પાતું પડયું,

પિંજરીએ પંખેર—પાંખો ફરડે :

તુજ પાથમાં દોર, તું દોર પિતા !

પુણ્યપ્રદરોડ પેખી આંખો ઉધડે :

—૧૦—

ભવાટવિ

—

ભૂલી પન્થ ભમું દિનરાત રે,

કોઈ સન્ત ખતાવો છ વાટ :

હો સૂરજ વળી આયમે એવી નહોતી મહારી મૂળ ભોમ;

જ્યોતિ અખંડ હો જહીં જેનાં તેજ દળે વિધી વ્યોમ :

કોઈ સન્ત ખતાવો એ વાટ :

—ભૂલી

સંસારને ઉન્હે વાયરે થાય ધરધરના દીપ મૂલ;

જીવન એવાં અહીંનાં બેલિયાં, મારે મુલક અમરોનાં કુળ :

કોઈ સન્ત ખતાવો એ વાટ :

—ભૂલી

ઉમાને અધરે ખીલતો ને સન્ધ્યાને કાંઠે વિલાય;

એવા રે સ્નેહને સોણલે માંડે જીવતર ઝાલાં ખાય :

કોઈ સન્ત ખતાવો દિવ્ય વાટ :

—ભૂલી

પગલે પગલે પાવક પ્રજળે, આંખે ઠર્યો અન્ધકાર;

પામર દેહની પીઠ પડી, વહી ભરણકેરે ભાર :

હવે સન્ત ! દોરો સુરવાટ :

—ભૂલી

૨૬

જીવનરસ

—૨—

જીવન-રસ પંથ હો સન્ત ! અનન્ત :
 વધતાં વધે વાટ,
 જોગીડા ! રણનાં રૂપ વિરાટ !
 પિપાસુ ટવળે વણ જળધાટ :
 ડગલે ડગલે વેળૂ—હુંગર,
 દરદર અંઝાવાત :

—જીવન

નહિ આકળ નહિ મેઘ,
 જોગીડા ! નહિ શીત અરણ્યં બહેણુ !
 ભભૂકે દલ—ભડકા દિનરે'ન :
 જળજળ પ્રતિપળ અંખે ચાતક,
 અક્ષાભર રિથર નેણ :

—જીવન

ધૂધવે રણશેઠો ઘોર,
 જોગીડા ! સાગર અબટ પહોર :
 ઝીલે અમીવર્ષણ ચન્દ્ર ચકોર :
 એક ચહું ઈશ—કરુણાબિન્દુ,
 રસસિન્ધુપ્રતિ દોર :
 જીવનવન કળવા મૂલ—વસંત

સફર

હો માછીડા ! હોડી હળવેથી હંકારજો :

રહામે સોહાતા દૂરદૂર તીર,
એક જુગજુગના નેશીને કુટિર,
મારે ઉતરવું અણલીંબે ચીર : —હો માછીડા !

ધૂમે ચોગમ તોફાની સમીર,
ચડયાં ઝાલે અગ્નિધિકેશાં નીર,
શઠ ઝાલે ને ઝાલે ખમીર : —હો માછીડા !

આલ છાયો દોરગ્યો ગંભીર,
વીજ ચમકે ને કંચે શરીર,
ઘાડકે હેડુંચે ભોળું અધીર : —હો માછીડા !

દિવ્ય દેખાતા દૂરદૂર તીર,
ઝગે જ્યોતિઃ તે તોડે જંજીર,
નેયું જીવનનું પ્રયુ જવાહીર :
રે ! પ્રયુ જવાહીર,

હો માછીડા ! હોડી તે કાંઠે ઉતારજો.

કીસ્તી

પ્રભો ! તુજ આશરે ભરસિન્ધુમાં ઝૂકાર્વો છે કીસ્તી :
ધને છાત્રું શિરે ખાદલ, નીરે ઝાકાર્વો છે કીસ્તી :

—પ્રભો !

દશે દિગન્તને ઘેરે વિકળ વટોળ તોફાને ;
ઉછળતાં મોજ આરમાને, ખરાખે ખેલતી કીસ્તી :

—પ્રભો !

નથી લાથું, ખલક ખાલી ! નથી નાવિક સંગાથે ;
યકીનથી એકલા હાથે ધપાવી તુજ દિશે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ભયંકર પ્રાણીઓ ધૂધવે, હલેસું હાથમાં છેલ્લું ;
ન હરગીજ પાછો હડસેલું, ઝૂકાર્વો જે મિથે કીસ્તી :

—પ્રભો !

નિશા કાળી, જળે કાળાં, ન લાળું કયાંહિ અજવાળાં ;
પલકે ઝખકે ગગન વીંધી, ચલે તેજલ વીજે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ખંધો પાગલ, નથી પરવા, જગત્થી ઝંખના નોખી ;
મઝલ એ દૂરની તાકી, ધૂમાણું હરનિશે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ધ્રુવે સંધાયલી કીકી, દિથે તે પ્રેરણા પીતી ;
ન ભણું કયાં ધડેલાતાં દીધલ ત્હેં કાય ને કીસ્તી !

—પ્રભો !

પ્રભો ! તુંજ કાંઠે ભવસિન્ધુથી ઝૂકાર્વો છે કીસ્તી :
અનધર તેજખિન્દુથી પ્રભો ! ઝૂકાર્વો દે કીસ્તી.

શારદા પૂજન

—૪—

૧

વર્ષાનાં નલઅમૃત નીતર્યાં,
હરિયાળી સોહે રસભોમ ;
કચનવર્ણીં કિરણ ઉધડયાં,
ને લાગે રઠિયાળું બ્યોમ ;
ઉષા પૂરે આંગણ રંગોળ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

જનતા નમે, વાગે ટંકો,
ગગડે દૂંડુલિ દેવતાણાં ;
સુહૃદ-હૃંદ્રો પરાગવન્તો,
વાયુ વાયે વધામણાં ;
કોમળ તેજતણે અંધોળ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

તરુવર—તરુવર મંજરી ખેડોરે,
પરોડના પ્રકટતે ખેડોર ;
ફૂલડેફૂલડે ફોરમ ફોરે,
ને નાચે થનગનથન મોર :
ખીલ્લી લીલોતરી લોલચિલોલ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

પ્રકટયાં લક્ષ્મી કમળે કમળે,
વધાવવા દેવી સાક્ષાત ;
અમરપુરીથી કુંકુમપગલે,
આજ પધારે શારદમાત :
તેથી હર્ષતણે હિરોળ ;
કેવળ સૃષ્ટિ કરે કલ્લોલ :

મનુકુળને મંદિર ચમકારા—

કરતી જળહળતી દીપમાળ ;
 દેવઢીકીશા નવલખ તારા,
 નભ ચડીં નિરખે લીલા રસાળ :
 આનંદોત્સવ રસતરખોળ ;
 સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

શારદ-પૂજનને શુભ ઢાણે,
 સને લોક પૂજસાધન ;
 આચમની, ખાલી તરલાણે,
 જ્યોતિષિ ધરધર લે આસન :
 વહે બ્રહ્મવિદ્ આશિષખોલ,
 સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

દેવદેવીઓ સાક્ષી રથાખ્યાં,
 નવે ચોપડે આરાભયાં ;
 ધૂપ દીપ નૈવેદ્ય પૂજાયો,
 પંચામૃત ફળફૂલ ધયાં :
 તન વજ્રાભૂષણ અભૂભોલ ;
 સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

મંત્રે કીધ આવાહન પૂજકે,
 સૂણ્યા ન સૂણ્યા વીણાતાર ;
 મયૂર-વાહિનીને સૌ ઝંખે,
 ઝગ્યા—શન્યા નૃપુરજકાર :
 ત્રારયાં દેવી નિરખી ડોળ ;
 સૃષ્ટિ શીદ કરે કલ્લોલ ?

ફટ ભૂંડી આતશખાજ, ને—
 ભક્તકર્મ્યા ભક્તોય ભૂંડા ;
 વરી વેચે વિદ્યા પાજ, એ—
 માજને પડિયાં કુંડાં !
 ત્યજ મહાજનની મહોલાત ;
 પળ્યાં પૂઠ દર્ધ શારદમાત :

વટમંડપશી હતી મદૂલી,
 સરોજ-સરવરશી નિર્લેપ ;
 સાહિત્ય-પૂલે કાશીપૂલી,
 વસે અનણ્યા કવિવર એક :
 કુદરતઅંકે કરે વિહાર ;
 ગૂંથે સરજન તારેતાર :

રસ ઓજસની રમઝટ નભે,
 ક્ષણેક્ષણે નવકલા ખીલે ;
 અપનાવે તે પ્રકાશ પામે,
 લોકડિયાં સચટું ઝીલે :
 એમ સાધતાં જનકલ્યાણ ;
 ઘટઘટ કવિ ધૂંટે ગિર્વાણ :-

“યા કુન્દેન્દુ તુષાર હાર ધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા
 “યા વીણા વરદન્ડમણ્ડિતકરા યા ચેતપન્નાસના ।
 “યા બ્રહ્માચ્યુતશબ્દકર પ્રભૃતિભિરદૈવૈઃ સદા વન્દિતા
 “સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશ્લેષજાહયાપદા ॥”

આશ્વિનની અધારી અમાસે
 મનહર એહ મદ્દલી માંલ ;
 અવગાહન કવિ કરે પ્રકાશે,
 સમીપ શારદમાત મુહાય !
 દર્શનમાં કવિ તન્મય થાય ;
 ને મધૂરો મલયાનિલ વાય :

ધૂપ દીપ નથી પૂજન પૂજપો,
 નથી નથી નૈવેદ્ય કરાં ;
 તોય ગણી પોતાનો થાપ્યો !-
 શારદ, કવિને વદન વસ્ત્રાં :
 મદુલીએ મંગળ વર્તાય ;
 અગમ્ય એ મહીને મહિમાય :

ભર્યાં ભર્યાં ભવદરિયાં હોળે,
 મતુ ભરતી-એટ પછડાય ;
 નંદાતે નાવડિયે જોડ્યે,
 દેવીનાં કયમ દર્શન થાય ?
 જવલંત જીવન જ્યોત અટોલ ;
 કેવળ ત્યાં નિર્મળ કદલોલ.

૨૬

કલ્પનાપંખી

ધનધોર ઘટા નભ છાઈ રહી,
ચપળા-ચમકાર થયો ન થયો ;
વીંધી વાદળ વીજ છૂપાઈ ગઈ,
દીડી ના દીડી ને બાણકાર રહ્યો !

લીલી આમ્રકુંજે વન કાચલનો,
મિકુંડો ટહુકાર સુણ્યો ન સુણ્યો !
ઉડી કાચલ ને પડી કુંજ સૂની :
શોધું વ્યર્થ નમેરીને હૈયાસૂનો !

પુણ્યમંદિરના ઘેર ધુમ્મટમાં,
પડ્યો પ્રભુનાર્મો પડ્યો ન પડ્યો ;
વેગે વાયુસહૈ પડછન્દ વહ્યો,
ફરી ફરિ ન એ શ્રવણે ઉઘડ્યો !

એમ ઉઘડતે દિન ઉરકુંજે,
કવિતા જરી ઉઘડી ના ઉઘડી ;
ન્યામબિહંગશી કાણ આવી—
ન આવી ને કલ્પના હૈયાને હોજ ખૂડી !

ટિપ્પણ

[કેટલીક કવિતાઓનું]

મંગળઘાટી [પાનું ૧૦, છઠ્ઠી કડી]

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે, કે કાર્યેજ અને રોમ વચ્ચે ત્રીજી વાર વિગ્રહ મંડાયો ત્યારે, યુદ્ધસામયી ખપી જતાં, કાર્યેજની વીરાંગનાઓએ, નાગની ક્ષણાને ખયાલ આપતા શિરકેશને કાપીકાપી, તેને કામઠાંની તાંતો તરીકે ઉપયોગમાં લીધા હતા—એ ભાવ આ કડીમાં વ્યક્ત થયો છે.

પરશુરામ-પરાજય [પાનું ૧૪]

પ્રસંગ વાલ્મિકી રામાયણમાંથી લીધો છે. એવી પુરાણકથા છે, કે મહોન્મત્ત સહસ્ત્રાર્જુન, પરશુરામને હાથે હણાયા પછી, સહસ્ત્રાર્જુનનાં સંતાનોએ પરશુરામના પિતા જમદગ્નિનો જીવ લઇ, પોતાના પિતાનું વેર વાળેલું. તેથી પરશુરામ ક્રોધ્યા; તેમણે સહસ્ત્રાર્જુનના સર્વ પુત્રોને વધ કર્યો—એટલું જ નહિ, પણ ક્રોધના આવેશમાં, તેમણે તમામ ક્ષત્રિયંશનું નિકંદન કહાડવાની બીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી ને તેમને હાથે એકવીસવાર નક્ષત્રિ પૃથ્વી થઇ.

अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।

आहृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तर पर्वतम् ॥

શિવધનુષ્યને શિવપદાર્પણ કરી, જનકીજીને જીતી, જનકપુરથી રામચન્દ્ર આદિની વદાય વેળાનો, ૭૪મા સર્ગનો આ પહેલો શ્લોક

છે, અને તેરમા મ્લોકથી કાવ્યારંભ થયો છે. વિગતવાર વૃત્તાન્ત વાસ્તે બાળકાંડનાં ૭૪, ૭૫ અને ૭૬માં સર્ગ જુઓ.

શબ્દલા [પાત્રું ૧૮]

યજ્ઞમાં ઉપયોગી સર્વ સાહિત્ય સર્જી આપનાર ગાય તે “હોમધેનું.” વસિષ્ઠઋષિના આશ્રમે એવી એક ગાય હતી, તેનું નામ શબ્દલા. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર, સેનાનીઓ સાથે એકવાર ઋષિ-આશ્રમે જઇ ગયે છે. ઋષિ તેમનું ભોજનપાન સહિત સ્વાગત કરે છે. સંખ્યાબંધ સેનાનીઓ સાથે, વિશ્વામિત્રને સ્વલ્પક્ષણોમાં મન-મમતાં મિષ્ટાન્નથી પરિતોષનાર ઋષિની ગાયપર વિશ્વામિત્રની નજર ફરે છે, તે લલચાય છે અને મ્હોંભાગ્યો બદલો દઇ, સટે શબ્દલાને રાજમન્દિરમાં લઇ જવાની વૃત્તિ પોતે વસિષ્ઠજી સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. સાત્વિકવૃત્તિઓના અવતાર ઋષિજી, રાજધર્મથી વંચિત થતા વિશ્વામિત્ર પ્રત્યે કેવળ દયાનો જ દષ્ટિપાત કરે છે. વિશ્વામિત્ર માનતો નથી—હટે ભરાય છે ; શામ, દામ, દંડ ને ભેદભરી યુક્તિઓમાંય રાજર્ષિ નથી શવતા. પરિણામે રાજહંત વિરુદ્ધ યોગ-હંતનાં યુદ્ધ મંડાય છે. શબ્દલાનું બળાત્કારે હરણ કરવા જતાં વિશ્વામિત્રનાં શક્તિ-સામર્થ્ય હણાય છે અને આખરે રાજર્ષિ બ્રહ્મર્ષિને નમે છે. પાર્થિવબળનો પરાજય અને આત્મબળનો યશસ્વી મહિમા, એ આ કાવ્યનું પ્રેરકવસ્તુ છે. પ્રસ્તુત કથાસારના રસિક વૃત્તાન્ત વાસ્તે વાલ્મિકી રામાયણના બાળકાંડનાં બાવનથી છપ્પન સુધીનાં સર્ગ જુઓ.

મંમળગતિ [પાત્રું ૨૮, છેલ્લી બે કડી]

અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન થયેલું, તેનું દૂબદૂ વર્ણન, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ ‘વન્દેમાતરમ્’ પત્રમાં

(વા. ૧૧ : ૧ : ૧૬ : ૨) છપાવ્યું છે. મહાસભાના મંડપ વિષે ચોતે લખે છે : “ આ કોઈ ગુલામ પ્રભનો, ભાગીતૂટી મદુલી પાસે મળેલો મેળો નહોતો, પરંતુ ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધન રાજના વખતમાં, પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમપર, પ્રયાગરાજમાં, જે કુંભમેળો થતો હતો તેનું પુનઃ દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન હતો.

“ ઋષિ કહે સાંભળ નરપતી, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
કનક-કોટ ચળકારા કરે, મણીમય રત્ન જડયાં કાંચરે.”

એવું દ્વારામતી જેવું સુંદર દર્શન પૂલ ઉપરથી મંડપનું થતું હતું x x x મંડપની વચ્ચેવચ્ચ ભારતમાતાની મોટી છબી હતી. x x x ભારતમાતા મંલીર, પવિત્ર, સૌભાગ્યવાળી અને અત્યંત સાદી હતી. ચાર હાથમાં અન્ન, વસ્ત્ર, જ્ઞાન અને ભક્તિસૂચક, ઝવેરાત, લૂગડું, વેદનાં પાનાં અને માળા હતાં. લૂગડાંને મૂળ રંગ ભગવો છે એટલે એ અન્ન આપનારી, વસ્ત્ર આપનારી, જ્ઞાન અને ભક્તિ સમજાવનારી, સાદી અને સંન્યાસિની છે. x x x ”

હાથી અને સિંહ સાથે કે હિંદના નકસાની આકૃતિયુક્ત ત્રિશૂળ સાથે હિંદુદેવીની જે તરખીરો દોઢેલી, તેનાથી અનેાખી ભાત પાડતી પ્રસ્તુત છબીનાં, મહાસભાના મંડપમાં દર્શન થતાં જ નયન અને મન, કેટલીય ક્ષણોપર્યંત ત્યાંથી અજિત થએલાં નહિ. કળાકુશળ ચિત્રકાર રવ. મગનલાલ લીલાધરના એ અપૂર્વ ભાવવાહી ચિત્રપટનું આલેખન, મહાસભામાં જ રચાયેલા પ્રસ્તુત કાવ્યની ઉપર્યુક્ત કડીઓમાં થએલું છે.

પાકે હરલાલ (પાનું ૩૭)

આ કાવ્યમાં રમેશનાં રાજરાણીના કથાનકનું વસ્તુ છે. રાજ કુટુંબનાંડ અને રાણી આપ્તમેલા : એ રાજકંપતી વંશુમાં એકું હતું. પાસે કેટલાક રમેશિશ અમીરો હતા. મુસલમાનોપર તાબો જ વિજય

મેળવેલો, તેની છાપ સૌના મુખારવિંદપર તરતી. રાજાએ પડો વળગાવ્યો, કે ઇસ્લામકુળ, ખ્રિસ્તધર્મ સ્વીકારે તો તેઓ નિર્ભય થાય, હિન્દુ પદ્ધતિદાન પણ પામે. સાંભળીને ઘણા ઇસ્લામોએ ધર્મ વેચીને વૈભવ ંહોર્યો; પણ ઇસ્લામગતનું નામ અમર રાખનાર એક બિરાદર સરદાર બહાર આવ્યો, તેણે રાજદંપતીને સૂસવતાં તીર જોવા શબ્દો સૂણાવ્યા: “ સાથીઓના દગાથી, અનિચ્છાએ હું પરાધીન થયો છું ” કહીને પોતાના કિલ્લા રાજાને અધીન કરીધા. રાજાએ સુવર્ણમહોરોની બક્ષીસ કરવા માંડી. તેનો નિરાદર થયો. રાજા પદવી-દાન આપવા ઉત્સુક થયો. અલિ બિરાદર લલચાયો ના. “ કાંઈક તો હોયો! ” રાજાએ કહ્યું. “ મારા ઇસ્લામ ભાઈઓને પોતાનો ધર્મ પાળવા છો ને મને મારે મૂળ વતન કોનેડા જવા છો; એટલું આપો. મારે બીજું કશું ન ખપે. ”

એ પાક ઇસ્લામનાં વીરોચિત વચનો, પ્રસ્તુત કાવ્યના આત્મારૂપ છે.

“ રજુનો મારગ ” (પાનું ૪૪)

લોક-પ્રચલિત ભજનપરથી શબ્દ-ભાવના પરિવર્તન સાથે આ ગીત રચાયું છે.

રુથાર્થજી પાઠ: (પાનું ૪૭)

Terence macswiney કૃત “ Teach us how to die ” નામના એક રાષ્ટ્રમક્તિમર કાવ્યનું છાયાચિત્ર છે.

અનનુભૂત ક્રોધ નિરવધિ વેદનાના ભારતળે અપાયલું હૃદય જ્યારે ધીમા ઘડકારે ઘડકતું હતું, ત્યારે એ ઇંગ્લિશ કાવ્યનું ગુજ-રાતીમાં રૂપાન્તર કરતો હતો. શાંતિ અને સંયમનાં દરેક દ્વાર વસાવલાં લાગતાં હતાં, ત્યારે મારે મન, એ કાવ્ય જ સંયમ-શાંતિનું સત્પાત્ર

હતું. વેદના વેદતાં વેદતાં પણ જમારે કાવ્યનું રૂપાન્તર કરતો હતો ત્યારે એ વેદનાવાળી દશામાં કેવો અકલ્પ્ય આનંદ અનુભવાતો હતો તે સમજવા છતાં લખી શકતો નથી. રૂપાન્તર કરી રહ્યા પછી મૂળ સાથે સરખાવી જોતાં મને જણાયું, કે આ ભાષાંતર નથી થયું; શુદ્ધ અનુવાદ પણ નથી ઉતર્યો. રૂપાંતર કરતાં કરતાં, વચ્ચે વચ્ચે, સ્વયંવેદનાના શબ્દો અંદર ઉતરેલા જણાયા. મને લાગ્યું કે આ રચનાને ટેરેન્સ મેકસ્વિનના કાવ્યનું ભાષાંતર કહેવા કરતાં તેનું છાયાચિત્ર કહેવું બહેતર છે. અવલોકનકાર જોઇ શકશે, કે આ છાયાચિત્રમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે, તેમ “શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં છાયાની શુદ્ધતા” પ્રત્યે વધારે લક્ષ્ય દ્યુ છે. બાકી મેકસમૂલરે પણ ખરું જ કહ્યું છે, કે

“ Easy as it might be to render word by word,
It is difficult some time imposible to render
Thought by Thought ”

એટલું લક્ષ્યમાં રાખીને જ મૂળ સાથે પ્રસ્તુત છાયાચિત્ર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિહાળાય તો વધારે સારૂ. મૂળ કાવ્ય આ પ્રમાણે છે:

TEACH US HOW TO DIE

Every wrong that in them smarts
God, we enter our last fight ;
Thou dost see our cause is right;
Make us march now in Thy sight
On to victory.

Let us not Thy wrath deserve
In the sacred cause we serve,
Let us not from danger swerve;
Teach us how to die.
Death for some is in reserve
Before our flag can fly.

All the agony of years,
All the horrors, all the tears,
Martyrs' blood, survivors' tears,
Now we offer Thee
As an endless holocaust
For the freedom we have lost,
God restore it, tho' the cost
Greater still must be ;
Let Thy grace attend our host,
Give us victory.

See, we open our hearts,
Every wrong that in them smarts
Every secret pain that starts,
We, too, offer Thee;
Every dearest hope's decease
Every fear that rocks our peace,
Every cross with pain's increase,
Burthened tho' we be;

Sacrifice that shall not cease
    'Till our land be free.

Thou holdest freedom in thy hand ;
Thou canst liberate our land ;
Hear us ; yield our one demand—
    Ireland's liberty.
We ask not her chains to rive
And the sacred deep survive,
That we may rejoice alive
    In her victory ;
We but ask that she shall thrive,
    And rest our fate with Thee.

We know not what must befall
Marching at our country's call ;
Make us strong who must yield all
    That she may not die.
Those who will survive the fight,
Still attend them with Thy Light,
Thou our hope in darkest night,
    Then our guardian be,
And hold our dear land in Thy sight
    Erect, firm and free.

ચિંજ ૫ ખીડાં [પાનું ૫૩]

બ્રિટિશ હિન્દ સાથે આપણાં કેટલાંક-અલ્લે ધણાં દેશીરાજ્યોને કસોટીપર ચડાવે; ઉભય પ્રજાની પરાધીન પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરે ; કાવ્યનું વસ્તુ સાવ સરળ બનશે.

હમમગતું નાવ [પાનું ૫૪]

Home-rule League, સ્વરાજ્ય સંઘ, સત્યાગ્રહ, અસહ-કાર વગેરેનાં વાવાઝોડાં પડી, ખરાબે ચડતી ભારતનોકાની સામ્રાજ્ય રિથિતિનું આલેખન આ કાવ્યમાં થયું છે.

સંતાનમૂનો ઇ૦ [પાનું ૫૭ થી ૬૫]

માર બાળગીતો છે. એની રચના એવી કિલ્લટ નથી કે તેનું વસ્તુ એવું ગર્ભિત નથી કે એ વિષે ટિપ્પણ આપવું પડે ; છતાં બાળગીતોના પ્રકારને જાણ્યે-અજાણ્યે વિસ્મૃત થઈ, મારાં ગીતો વિષે કોઈ કોઈ સ્થળેથી વિપથગામી ટીકા થઈ છે; એટલે આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરવું પડે છે.

બાળગીતોના બે પ્રકાર છે. એવાં હોય, જેને બાળકો માય, શીખે, સમજે ને તેમાંથી શિક્ષણ મેળવે. આવાં ગીતોને આપણે બાળકોના બરનાં કહીશું. બીજે પ્રકાર નરાતર નિરાળો છે. બાળભાવો, બાળલાગણી, બાળમહિમા કે બાળકોનાં અદ્ભુત બ્રહ્મસ્વરૂપવાળું વસ્તુ ગૂંથાયું હોય તે ગીતો બાળકોને લગતાં. તેના આદર્શ ઉચ્ચ હોય કે ઉત્તર બાવોને વ્યક્ત કરનારી તેની શૈલી અધરી હોય, તેથી લખનાર અપરાધી ઠરતો નથી. રવીન્દ્રનાથનું Gardener પુસ્તક, બાળકોના બીજ પ્રકારનું જ છે ને ? ટૂંકમાં, These Poems are not for the Children but pertaining to the Children અથવા in accord with the Children.

મહિલા ત્રિપુટીના મનોભાવ [પાતું ૬૭, ખીજી કડી]

આંખો ફળદ્રુપ છે અને પેલા શ્લોક પ્રમાણે :

પત્રં નૈવ યદા કરીર વિટપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્

ફેરકાને ફળદ્રુપ થતાં જ નથી તથા પીપળાને ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું પ્રિય અંગ ગણ્યું છે-એટલો તે પવિત્ર છતાં ફળપ્રદ તો નથી જ. એ પરથી કલ્પના એવી કરી છે, કે પુષ્પાવતી-તે પુષ્પવાળી, સંતાનવંતી સુન્દરી: (આત્રતર) ધૃષ્ટાગૌરી, તે વત્સવિહોણી-વત્સ ધૃષ્ટતી, યુવતી (ફેરકો) અને ગંગાગૌરી, તે “ગં. સ્વ.”=વિધવા (પીપળો) ત્રિપુટીના મનોભાવ શ્લ છે, તે સ્પષ્ટ કરીને રસમવાચકની બુદ્ધિને અન્યાય આપનારો નહિ હરં.

તને આહું [પાતું ૭૧]

શ્રીમતી સરોજિની નાયકુના એક ભાવવાહી સ્નેહગીતનો અનુનાદ છે.

સ્વપ્નસુન્દરીને [પાતું ૭૬]

સંસાર આખોય સ્વપ્નભર છે, પણ આ કાવ્યમાં એવી ઉત્પ્રેક્ષા નથી થઇ. આકાશખુલ્લી અગાસીમાં સર્વાંશને શીતળ લહરીઓ સ્પર્શતી હતી અને દિવસોના વિચારભારથી ભારેખમ થએલું મગજ કાંઈક હળવું થતું હતું, તે વખતે નિદ્રાએ ઘેરાતા ભોચનમાં અગમ્ય રીતે સ્થાન લીધું. જીવનસખી હયાત છે અને જન્મોત્તરી સાચી હોય તો આ લખનાર નહિ હોય ત્યારેય પણ તે હયાત હશે, છતાં તે મધુર રજનીકાંળે કોઈ અકલ્પ્ય સ્વપ્નાવસ્થા અનુભવી અને તે સાથેજ-

જગીને જોઈં તો જગત દિસે નહિ,

ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.

તેમ જગ્યા પછી સ્વપ્નકાળનાં જે ઝાંખાં સ્મરણો રહેલાં તે

બધાં તો “ અંગત ” ગણાય એટલે અહીં નથી કિતારતો, પણ એક જ વાક્યમાં લખું તો સ્વપ્નમાં સંસાર મંડાયો અને રંડાયો પણ ખરો ! જે કાવ્ય-આલેખકે આવી વિચિત્રદશામાં કવિતાની કટલીક પંક્તિઓ રચી હશે તેને ‘ સ્વપ્નસુંદરીને ’ કાવ્ય (જગૃતાવસ્થામાં મહારેણું આ કાવ્ય) જરાય જુદું નહિ જણાય ; ન માને તેમને મનાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા હું લલચાતોય નથી.

માયામૃગ (પાનું ૮૪)

અરણ્ય સેવતું આદર્શ દંપતી, સીતા-રામ, પંપાસરોવરપર વિહાર કરે છે, તે પ્રસંગે રાવણનો મામો મરિચિ માયામૃગનું સ્વરૂપ લઈ દસ્ય થાય છે. તે પ્રસંગને ‘ સ્વદેશી ’ ભાવમાં ઘટાવી પ્રસ્તુત ગરબો રચાયો છે.

શોકવાડી (એ જ ગરબો, પાનું ૮૭)

છેલ્લેથી ત્રીજી કડી:-રાવણની ‘ અશોક વાડીનો ‘ અ ‘ અધ્યા-હાર છે. બીજી રીતે. સીતાજીને મન તો એ શોકવાડી જ હતી ને ? આંખી (પાનું ૯૭)

.કલ્પના આવી છે :—

“ અધમોદારક, ” “ પતિતપાવન, ” “ દીનાનાથ, ” પ્રભુની, લોકમંદિરોમાં એ આશયથી પ્રતિષ્ઠા થએલી, કે જેનાં દર્શન ને અવ-તાર મહિમાથી અધમ, પતિત, દીન પાવન થાય; પણ અત્યજ્ઞદિ અચ્છત કે દક્ષિતર્ગ વાસ્તે તો મંદિરનાં કમાડ, લોક વસીયલાં જ રાખી રહ્યા ! વળી તીર્થક્ષેત્રો પાપાયરણનાં સંકેતસ્થાન બન્યાં, તેથી મંદિરોમાં ઇષ્ટમૂર્તિ તો રહી, પણ મૂળ સ્વરૂપનાં તેજોજગ્વળ કિરણો અન્ય પવિત્ર તાલોમાં જઈ વેરાયાં.

ભવાદિવિ (પાનું ૧૦૦)

શ્રીયુત નરસિંહરાવનો “ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીત કાવ્ય ” નામનો ચાલુ લેખ ‘ કૌમુદી ’ (આષાઢ, ૧૯૮૨) ના અંકમાં છપાયો હતો. તેમાં આ પ્રાર્થન વિષે નીચે પ્રમાણે પ્રારંભ થયો છે:—

“ નવીનતર યુગમાં અનેક સંગીતકાવ્યોની રેલ રેલાય છે. આપણે માત્ર ગણુતર નમૂના, અને તે પણ શિષ્ટ (Classical) ગણુતર હેવા નમૂના જ દૃષ્ટિગોચર કર્યાં. એ અનેકમાંથી એક નમૂનો મહારી આંખ્યને આકર્ષે છે, નજર ત્યાંથી ખસતી નથી. તેથી એ કાવ્યથી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું; એ કાવ્યના રચનાર રા. કેશવ હ. શેઠ છે. ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ ના માર્ચ ૧૯૨૪ ના અંકમાં એ કાવ્ય છે. એ આપણે જોઈએ. ”

પછી શ્રી. નરસિંહરાવ ‘ ભવાદિવિ ’નું આખું પ્રાર્થન ઉતારે છે અને તેપર આ પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

‘ કાર્ડિનલ ન્યુમેનના “ Lead Kindly Light ” એ અનુપમ લજનનો આ ‘ અનુવાદ ’ નથી; અનુનાદ પણ નથી. “ પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી મહારો જીવનપંથ ઉજળ્ય ” એ પ્રાર્થનાના ધ્વનિ ઉરમાં સંઘરીને, નવીન જ કવિત્વવિભૂતિ આ પ્રાર્થનાકાવ્યમાં પ્રગટ થઈ છે. ” વગેરે.

નિરીક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચાય એટલા માટે, ટીકાની શરૂઆતનાં ખીખાં ઝીણાં એ મૂકાવ્યાં છે. શ્રી૦ નરસિંહરાવ કહે છે, કે પ્રસ્તુત પ્રાર્થનમાં ‘કવિત્વવિભૂતિ’ તો ‘ નવીન ’ જ છે ; પણ તેના દ્વિ નવીન નથી—‘ પ્રેમલજ્યોતિ ’ ના છે !

પરમાણનાં—ખડુધા ઇંગ્લિશ-કાવ્યોના “ દ્વિ ઉરમાં સંઘરીને ” શ્રી૦ નરસિંહરાવે નર્પા કિલ્લટ કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેમની ‘ રમરણુ સંહીતા ’ય એ લક્ષણથી નિર્લેપ રહી શકી નથી. પડેલી આવી આહતથી ટેવાયલી યુદ્ધિ ખીજઓ માટેય ઉંધી અટકળ કરી બેસે, તો આપણે તેની ઉપેક્ષા જ કરીએ. બાકી આ પ્રાર્થન પછવાડેનો કરુણ ઇતિહાસ તો આવો છે:—

જુવા પેઠે જવર વળખેલો. ત્રણ સાડાત્રણ ને વખતે એકસો ચાર દિવિ સૂધી શરીર ધિકતું. સાદા ‘ મેલેરિયા ’માંથી ‘ ટાઈફાઈડ ’

લાગવાની ધડીએ ગણાતી. એમ લાગટ પાંચમાસ પથારીવશ રહેલો ; જે વખતે ‘ત્રેમળજ્યોતિ’ તો શું, પણ પવનની પાંખ ૧૬૩તાં ગૂલ થતા ધરના સ્થૂળ ફીપકની જ્યોતિતું ય ભાન ન હતું. એવી કરુણદશામાં ઉંધ જ ન આવે. પથારીમાં પાસાં તપે. ત્રેમળજ્યોતિનો નહિ, પણ ‘ઓદિસકોઠ’માં, કૃષ્ણ-પક્ષની મેઘલી રાતના બે ટકોરાનો ‘ધ્વનિ’ કર્ણપટે અથડાયો. હૃદય થડકયું ; “હજીય ઉંધ નહિ આવે ! ઠીક, ભાઈ !” એમ ગણુગણીને ધડીક સંયમી થયો. સર્વત્ર સ્મસાનશાંતિ. એ વેળાએ, સિનેમાનાં ગણિત ચિત્રો પેઠે, દૃષ્ટિ સમક્ષ વીત્યાજીવનનાં સ્મરણચિત્રો તરવરવા લાગ્યાં, સાથે શેષજીવન અને અવતારઋણની મધ્યમાં, અદા થએલાં સ્વસ્થ ધર્મકર્તાવ્યનો આત્મસંતોષ : એમ ત્રણભાવોએ અગમ્ય પ્રદેશમાં મને આણી મૂક્યો. દુઃખ ભૂલ્યો, અને ‘ભવાટવિ’ રચતાં હું મને ભૂલ્યો. “વાહ, મટી ગયું, તે લખવા બેઠા ?” આશ્ચર્ય-અકિત થતો, મીઠો છતાં દાવકા ઠપકાભર્યો એક જ દૃષ્ટિપાત ; એક જ દૂંકો પ્રશ્ન અને મને મૂળ સ્થિતિનું ભાન થયું—ત્યારે તો આખું ય પ્રાર્થન રચાઈ ચૂકયું હતું.

સ્વચ્છ રશ્ટ્રિક જેવો, સાચો આ અંગત ઇતિહાસ, નરસિંહરાવ માને કે ન માને ; એમના મંતવ્ય સાથે મારે નિસ્પત્ત પણ ન હોય. અન્ય નિરીક્ષકો અવળે રસ્તે ન દોરાય માટે જ આટલું સત્ય સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને એક આ પણ ખીલકુલ નિર્વિવાદ સત્ય છે, કે શ્રી ૦ નરસિંહરાવ જેવા સેંકડો કવિસાક્ષરોના બેળમાં ન હોય, એવું કોઈ વિશિષ્ટ, સુન્દરતર અદ્ભૂત તત્ત્વ ક્ષર-જીવનમાંય પ્રકાશિત હોય છે ; કેમકે સર્જનશક્તિ પક્ષપાતી નથી, કે અમુકને જ પ્રતિભાનો પરવાનો મળે. વળી કોઈ મહાતત્ત્વગ્રની દૃષ્ટિએ તો જગતમાં નવીન છે પણ શું, કે ‘કવિહૃદયો’ ‘હું’ અને ‘માફ’ના મિથ્યા મોહને મિઠાવી શક્તા નહિ હોય ?

આ

પહેલાંનાં બે કાવ્ય-પુસ્તકો
રાસ અને સ્વદેશગીતાવલિ
તે વિષે

પ્રતિષ્ઠિત પત્રકારોના અભિપ્રાયોનાં કેટલાંક અવતરણ

રાસ

૧

“ ગુજરાતણો સુંદર રીતે ગાઇ શકે એવા કેટલાક રસિક રાસનો આમાં સમાવેશ થયો છે; તેથી આ પુસ્તક ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અગત્યનો ઉમેરો કરનાર નિવડે છે. ” (બ્રાઉએ ક્રાનિકલ)

૨

“ ગુજરાતના આધુનિક શિષ્ટ પદ લેખકોમાં રા. કેશવ હ. શેઠ પણ એક છે. તેમનાં લલિત કાવ્યોથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. રા. શેઠની શૈલી ઘણી જ મનોહર અને આકર્ષક હોય છે અને એમનાં કાવ્યો સાધારણ રીતે ગરગથુ અને લોકપ્રિય નીવડ્યાં છે. આ એમનો નવીન સંગ્રહ પણ એટલો જ સફળ નીવડશે એવી અમને આશા છે. ” (હિંદુસ્થાન)

૩

‘ ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રસિદ્ધ રાસ-લેખકોની હરોળમાં શ્રીયુત કેશવલાલ હ. શેઠનું નામ આજ લાંબા સમયથી મૂકાયું છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે લખેલાં લગભગ ચાલીસ રાસનો સંગ્રહ છે. મીઠી અને મૃદુ ભાષામાં લખાયેલા આ રાસ ગુજરાતની ગુણસુંદરીઓના કંઠનાં સુંદર આભૂષણો થવાને સર્વાંશે લાયક છે, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ

નથી. સ્વદેશભક્તિથી અને સ્વદેશભાવનાથી ઉભરાતા આ સંગ્રહમાંના કેટલાક રાસ તો હાલના સમયે સર્વની દષ્ટિમાં આદરણીય ગણાય એવા છે. ગુજરાતના સૂકાયલા નારીજીવનને રસવારિથી સિંચવા આવા રાસસંગ્રહોની ખાસ જરૂર છે. વિવેચકદષ્ટિએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે લખેલો ઉપોદ્ધાત આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખાસ વધારો કરે છે. પુસ્તકનું વસ્તુ તેમજ સુંદર છપાઇ ગેતાં ખાર આનાનું મૂલ્ય વધારે નહિ કહેવાય.” (ગુણસુન્દરી)

❦

“ રા. શેઠ ‘વસ્તુનિર્દેશ’માં લખે છે, કે ગરબા મવાતા સાંભળીને તેના ઉપરથી એમણે આ ગીતો લખ્યાં છે. અમે ઉમેરીએ છીએ કે તેમાં તેઓ સફળ થયા છે, બધાં ગીતો—ગરબીઓના રાગ અને ભાવને અનુકૂળ છે અને તેમનાં ગીતોથી સ્ત્રીઓના ગાવાના સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય વધશે એમાં શક નહિ ” (યુગધર્મ)

❦

“ ભાઇ કેશવલાલનું નામ ‘ સાહિત્ય ’ના વાંચનારાને અજાણ્યું નથી, ગદ્ય અને પદ્યના લેખક તરીકે તેમની કીર્તિ જાહેરી છે, પરંતુ આ નાનો રાસસંગ્રહ તેમને આજથી કવિ તરીકે ગણાવશે. આ સંગ્રહમાં જે રાસ આપેલા છે તે સધળા ગેય છે એટલું જ નહીં, પણ ખડુ સ્પષ્ટ રીતે ગાઇ શકાય તેવા છે. તમામ રાસો સાચા હીરાની કણિકાઓ છે. અને કોઇ પણ રસરાજવીના મુકૂટને શોભાવે. એમનાં નૂર સ્વયંપ્રકાશ છે.” (સાહિત્ય)

❦

“ સ્વદેશપ્રેમનાં અને ખીન્ન ન્હાનાં સુંદર ગીતોના લેખક તરીકે ભાઇ કેશવલાલનું નામ ગુજરાતને પરિચિત જ છે. આ પુસ્તક—રાસ—માં પણ એવાં જ ગીતો મધુર અને સુંદર લાગે એવાં છે.

જુદા જુદા વિષયને લગતાં આ ગીતો સાર્વજનિક વાચન માટે છે, અને એ વાંચવાં ગમે એમ છે. ન્હાનાંમોટાં મળીને લગભગ ૪૦ ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. રા. ન્હાનાલાલ કવિએ એમની લાક્ષણિક રીતે સારા ઉપોદ્ધાત લખીને પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારી આપી છે.
(સમાલોચક)

“ ગુજરાતની સુંદરીઓને ટોળે મળી ગરબા ઝીલતી ને ઝીલાવતી સાંભળી હોય તે નિઃશંક કહી શકે કે રાસ તો ગુજરાતના જ. વીણાના ઝીણા સુર હૃદયને હલમલાવી મૂકે છે તેમ ગુજરાતજીના ઉદાસભર્યાં ઉરમાંથી નીકળતા ગરબાનો અવાજ કોઇ દિવ્યપ્રદેશમાં આત્માને લઇ જાય છે. એ ગરબાઓમાં મુખ્યત્વે દયારાખનાં તેમ જ મીરાંનાં શૃંગાર ભક્તિનાં પદો આજ સુધી ગયાય છે. હમણાં હમણાં રા. નાનાલાલનાં તેમ જ રા. ખમરદારનાં કોઇ કોઇ ગીતો પણ શ્રવણે પડે છે. એ જૂના તેમ જ નવા રાસની સચોટ અપવાગ રાસો રા. શેઠના આ પુસ્તકમાં નજરે પડે છે. રા. શેઠ સુંદર, ભાવભર્યાં કાવ્યોના લખનાર તરીકે ગુજરાતને જાણીતા છે ને એમના રાસોનો આ સંગ્રહ ગુજરાતને અને ખાસ કરીને ગુજરાતની સુંદરીઓને આવકારદાયક થઇ પડશે એમ અમારું માનવું છે. સંગ્રહમાંનાં ઘણાં ગીતો ઘણાં સારાં છે એમ કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. ” (ચેતન)

“ દરેકે રાસ સાદા અને સહેલા રાગથી શરૂ થતો હોવાથી ‘સુંદરીસંધના આનંદનો વિષય થઇ પડે એ દેખીતું’ છે. ગુજરાતના અવ્યસાહિત્યમાં ‘રાસ’ની દરિદ્રતા છે, તેવા સંજોગોમાં, સ્ત્રીઓએ નવરાત્રિમાં ગાવા માટે આ રાસ કંઠામ કરવા જેવા છે, ”

(સમાજજીવન)

સ્વદેશગીતાવલિ

૨

“ રા. કેશવલાલ શેઠ ગુજરાતી સાહિત્યના વાચકોથી અજ્ઞાત નથી. સ્વતંત્ર-સ્વદેશપ્રેમનાં કાવ્યોથી ગુજરાતનાં માસિકપત્રોમાં એ એક સારા લેખક તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે. આ “સ્વદેશગીતાવલિ” એમનાં સુંદર ન્હાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે ; તે સાહિત્યમાં હંચું સ્થાન ભોગવશે. સરળ અને મીઠી ભાષામાં સુંદર ભાવો એમણે ઉતાર્યા છે. ગુજરાતીઓને અમ્હે આ કાવ્યસંગ્રહ વાંચવા બલામણુ કરીએ છીએ. નિશાળો અને કોલેજોમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓના અને સ્ત્રીઓના હાથમાં આ પુસ્તક મૂકાતાં એમનાં જીવનને સ્વદેશપ્રેમ શીખવશે. ગુજરાતી શાળાઓમાં આ પુસ્તક પાઠ્યક્રમમાં આ માટે દાખલ ન થઈ શકે ? ” (સમાલોચક)

✽

“ સ્વદેશ ગીતામૃત ” ચાખ્યા પછી આ ‘સ્વદેશગીતાવલિ’ આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે. એકંદરે કાવ્યોમાંના ભાવો સારા અને સમજી છે. પુસ્તક આવકારપાત્ર છે અને સૌ કોઈને તે વાંચવાની અમારી બલામણુ છે. ” (નવજીવન અને સત્ય)

✽

“ સ્વદેશગીતાવલિમાં પ્રતિબાના ચમકારા સારા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે. તેમાં હંચા ભાવો, રચનામાધુર્ય અને ધ્વનિ-ભંજકતા જોવામાં આવે છે. સ્વદેશભક્તિની પ્રેરણા કરે તેવાં આ ગીતો છે. ” (પ્રજાપંકજ)

✽

“ રા. શેઠનાં કાવ્યોમાં આર્થસંસ્કૃતિ, વીરતા અને કંપક અમરતાની છાપ વિશેષ આકર્ષે છે. એમની ઉચ્ચ અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિય ભાવના છૂપી રહેતી નથી. “ દેશનેતાઓની ભાવનાઓ સાથે તેઓની જ્યંતીઓ અને સંવત્સરીઓ ” તેમ જ “ સ્વરાજ્ય સન્ના-વળી ” વગેરે વિષયોના સમાવેશમાં લેખકની પારિઠ કાળજી અને મહેનત દીસી આવે છે. કાવ્યો ભાવવાહી હોષ મનનીય છે. ”

(સમાજજીવન)

■

“ રા. શેઠની આ ‘ સ્વદેશગીતાવલિ ’ માંનાં ગીતો સ્વદેશના હિત-ચિંતકો અને માતૃભૂમિના ભક્તોએ ગાવા જેવાં છે અને સરળ રીતે ગાઇ શકાય તેવી રીતે તે રચાયેલાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવા સાહિત્યની અનિવાર્ય અમત્ય છે. આ દિશામાં પ્રશંસનીય આરંભ કરવા માટે રા. શેઠને અભિનંદન ધટે છે. ” (હિંદુસ્થાન)

■

“ રા. કેશવલાલ શેઠનાં કાવ્યો વખતોવખત જાણીતાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે સારા આદર અને ખ્યાતિ પામ્યાં છે. તેમનો આ સંગ્રહ બહુ ઉપયોગી છે, અને જૂજ સમયમાં તેનો સારો ઉપાદ થઇ જાય તો તેમાં નવાઇ પામવા જેવું કંઇ નથી. ”

(બુદ્ધિપ્રકાશ)

કેશવ શેઠકૃત પુસ્તકો

સ્વદેશગીતાવલિ	(ગીત કાવ્યો)	ચૌદ આના
રાસ	(„ „)	બાર આના
પ્રાર્થનાનાં પદ	(„ „)	આઠ આના
* સ્નેહસંગીત	(„ „)	બાર આના
* લગ્નગીત	(„ „)	બે આના
અંગલિ	(„ „)	એક રૂપિયો
સંભાષણ રાજ્યારોહણ	(નવલકથા)	સવા રૂપિયો
કૌન્તેયનિતોપલ્લવી કથા	(„ „)	સવા રૂપિયો
કળિયુગની વાતો	(દ્વંદ્વી વાર્તાઓ)	બાર આના
* લગ્નવ્રત	(લગ્નદીક્ષાના મહત્વનું પ્રતિપાદન કરતો નિબંધ)	બાર આના
* પ્રવાસીના પત્રો		એક રૂપિયો

* ફૂલદીવાળાં પુસ્તકો માટે જૂઠ્ઠાસેલસને ત્યાં તપાસ કરવી,
બાકીનાં માટે લખો:—

ખડાયતા સુદ્રણ કલા મંદિર,

રાવપૂર, અમદાવાદ

